

Groen Erfgoed Veenhuizen

Gemeente Noordenveld

Introductie

Inleiding

Veenhuizen kent als één van de Koloniën van Weldadigheid een uitzonderlijke geschiedenis en karakteristieke ruimtelijke structuur. Het gebied kent meer dan honderd rijksmonumenten, is een Beschermd Dorpsgezicht en werd afgelopen jaar samen met de andere voormalige Koloniën van Weldadigheid genomineerd bij Unesco als Werelderfgoed.

Hoewel de laatste jaren al veel over de geschiedenis van Veenhuizen bekend is geworden, vormt groen erfgoed een nog onderbelicht aspect. Tezamen met kleur- en materiaalonderzoek (bouwhistorisch) dient groen erfgoed een onderdeel te worden van een publicatie, als verdiepingsslag in de historische kennis van het gebied. Uiteindelijk doel is om betrokkenen in het gebied te inspireren tot een kwaliteitsslag en de onderzoeksresultaten te implementeren in beheer- en beleidsplannen.

Voorliggend onderzoek is hoofdzakelijk gebaseerd op een literatuur- en kaartenstudie, alsmede terreinverkenning. Hierbij is dankbaar gebruik gemaakt van het archiefonderzoek door Jan van den Burg.

Vanuit de opdrachtgever trad Johan Panman op als contactpersoon. Met conceptversies is meegelezen door de begeleidingsgroep, waarin onder meer gemeente Noordenveld, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Rijksvastgoedbedrijf vertegenwoordigd waren.

Het onderzoek is uitgevoerd door Kees van Dam (landschapsarchitect en historisch onderzoeker), onder auspiciën van Eric Blok (landschapsarchitect en tuinhistoricus), beiden werkzaam bij bureau SB4.

Onderzoeksgebied

Het onderzoeksgebied is bepaald door de omvang van het Rijksbeschermd Dorpsgezicht Veenhuizen en de oorspronkelijke grens van de kolonie van de Maatschappij van Weldadigheid. Tot deze laatste behoren tevens in het noorden het beekdal van de Slokkert en in het zuiden het bos- en heideterrein aan de rand van het Fochteloërveen. Deze terreinen kennen een ander karakter en hebben een andere mate van beïnvloeding gehad, maar waren onderdeel van het agrarisch systeem en behoren tot het koloniale landschap, soms in contrast met het orthogonaal ontgonnen terrein.

Monumenten

Vrijwel het gehele gebied van Veenhuizen is aangewezen als Beschermd Dorpsgezicht. Daarnaast zijn in het gebied zo'n 124 panden of bouwwerken aangewezen als Rijksmonument. Een specifiek groen rijksmonument is de begraafplaats. Tien panden zijn aangewezen als provinciaal monument. Er zijn geen gemeentelijke monumenten.

Sinds 2012 werken verschillende overheden en organisaties aan de nominatie van de Koloniën van Weldadigheid voor Unesco Werelderfgoed. In januari 2020 is een aangepast nominatiedossier bij ICOMOS ingediend.

Een aantal bomen in Veenhuizen zijn aangemerkt door gemeente of provincie als 'Monumentale boom'. Dit betreffen met name oudere bomen in particuliere tuinen (waaronder eik, beuk, linde en paardenkastanje en een enkele esdoorn, es, robinia, walnoot, kornoelje, gleditsia, spar, hulst en tulpenboom), van beide gevangenisinstellingen (Norgershaven en Esserheem) en wegbepanting: gemeentelijke bomen aan of nabij de Generaal van den Boschweg, Hospitaallaan, Ir. Mentropweg,

Kerklaan, Meidoornlaan, Oude Gracht, Oude Norgerweg en Stoomweg.

Beschermd dorpsgezicht (blauw vlak) en rijksmonumenten (blauwe punten) in Veenhuizen.
(Bron gegevens: RCE; bron ondergrond: Pdok.)

Tijdlijn

Tot 1823: Buurtschap Veenhuizen

Veenhuizen dankt haar naam aan het buurtschap dat reeds in de 14e eeuw in het gebied was gevestigd. Omstreeks 1390 zou er een kapel zijn gebouwd, welke in de Tachtigjarige Oorlog werd verwoest. Vanwege het lokaal talrijk aanwezige veen werden in het midden van de 16e eeuw en in 1639-1652 plannen ontwikkeld om turf te winnen. Omstreeks 1550 kochten Johan van Ewsum en Reinold Burmania geheel Veenhuizen met oog op turfwinning, waartoe zij de Schipsloot lieten graven. Door geldgebrek strandde de onderneming.

Lees verder...

Veenhuizen dankt haar naam aan het buurtschap dat reeds in de 14e eeuw in het gebied was gevestigd. Omstreeks 1390 zou er een kapel zijn gebouwd, welke in de Tachtigjarige Oorlog werd verwoest. Vanwege het lokaal talrijk aanwezige veen werden in het midden van de 16e eeuw en in 1639-1652 plannen ontwikkeld om turf te winnen. Omstreeks 1550 kochten Johan van Ewsum en Reinold Burmania geheel Veenhuizen met oog op turfwinning, waartoe zij de Schipsloot lieten graven. Door geldgebrek strandde de onderneming. Ook de 17e-eeuwse poging van merendeels Hollandse beleggers slaagde niet, mede door tegenwerking vanuit de Staten van Groningen, die wateroverlast en concurrentie vreesden. Voor de verdeling van de gronden werd in 1639 een kaart opgemaakt, waarop het buurtschap Veenhuizen redelijk betrouwbaar is weergegeven. Hierop zijn enkele erven en wegen ingetekend, welke ook op 19e-eeuwse kaarten nog herkenbaar zijn. Het buurtschap lag tussen de Schipsloot en de grens met Florisland, op de overgang tussen de hogere veengronden en het lagere beekdal van de Slokkert. De erven lagen niet altijd waar de huidige boerderijnaam dat doet vermoeden.

De grens met Florisland is waarschijnlijk de schuine watergang, waarvan thans nog een deel resteert in het bos ten oosten van de Esweg. Vanuit het buurtschap liepen enkele wegen in merendeels noordelijke richting: een weg naar Een (voorloper van de Veenhuizerweg), een weg naar Norg (Oude Norgeweg), een weg door bos 'Het Brul' en de Tempelstukken (ongeveer aan het noordelijk einde van de Kerklaan) en een weg naar Westervelden (voorloper van de Norgeweg). Van de kaarsrechte Veenhuizerdijk, welke oorspronkelijk begon ter hoogte van de latere boerderij Stoomhoeve, resteert alleen het noordelijke deel (na de knik in de Oude Norgeweg tot de scherpe bocht richting de Veenhuizerbrug).

Bovenbeschreven situatie is nog herkenbaar op de 'Franse Kaart' uit 1812. Hierop zijn zes erven op enige afstand van elkaar weergegeven, omringd door enkele schuren of stallen, boomgaarden en erfbeplanting, bouwlanden en kampjes. In het verder redelijk boomloze landschap bevonden zich slechts enkele putten en vennen, vermoedelijk (deels) voortgekomen uit veenwinning.

Afbeelding 1 van 5

Geomorfologische kaart. Het grootste deel van het gebied bestaat uit grondmorenewelvingen (oranje). In het oosten ligt het 1e Gesticht op een plateau-achtige grondmorenerug (roze). De oude nederzetting Veenhuizen (noordwesten) lag op dekzandwelvingen (geelgroen), waarin zich laagtes met randwal/pingoruïnes liggen (blauw). Door het gebied liggen (restanten van) beekdalbodems (groen).

(Bron: https://rce.webgispublisher.nl/Viewer.aspx?map=RCE_Huisatlas#).

Afbeelding 2 van 5

'Kaart van Veenhuisen', kopie uit 1794 van een situatiekaart uit 1639. De kaart werd gemaakt in het kader van de verdeling van de te vervenen gronden. De geplande grootschalige veenwinning is uiteindelijk niet doorgegaan.

(Bron: DA, 0181, inv.nr. 130.2).

Afbeelding 3 van 5

Uitsnede van de 'Franse kaart' van Norg en Veenhuizen uit 1812, met onderzoeksgebied.

1. Veenhuizerbrug
2. Spaans Kerkhof
3. nu 'Het Pastoorserf'
4. Veenhuizer Dijk
5. De Jachtweide
6. nu 'Het Broeninger Erf'
7. Het Groote Camper Erf
8. nog deels bestaande waterloop, mogelijk grens met 'Florisland'

(Bron: DA, 0181, inv.nr. 385).

Afbeelding 4 van 5

Landschapsopbouw ca. 1820.

Afbeelding 5 van 5

Actuele hoogtekaart. De terreinhoogte verloopt van rood (hoog) via oranje, geel en groen naar blauw (laag). Het verschil in hoogte tussen het noordelijke en zuidelijk puntje bedraagt 7 meter, waaruit duidelijk wordt dat Veenhuizen op een helling met relatief aanzienlijk hoogteverschil ligt. Dit maakte bijvoorbeeld schutsluizen in het kanaal noodzakelijk.

(Bron: www.ahn.nl).

Bos

In het oude buurtschap Veenhuizen was bos schaars en was er sprake van een grotendeels kaal heide- en moerasgebied met uitzondering van de beplanting op erven, rondom kampen en langs wegen. Een bos van enige omvang was het Brul, dat in het beekdal (noordelijk van de latere joodse begraafplaats) lag. Bij het Groote Camper Erf lag een 'kamp bosgrond', zoals de verkoopakte uit 1822 vermeldde en op de kaart uit 1812 aan de oostzijde getekend is. Ook Het Pastoorserf en De Jachtweide behoorden volgens het koopcontract 'boschgronden', die minder goed te lokaliseren zijn.

Begraafplaats

Bij het oude buurtschap is sprake van een 'Veenhuizer Kerkhof' ter plekke van het later zo genoemde 'Spaanse Kerkhof'. Deze plek is thans nog herkenbaar, maar niet meer direct als begraafplaats.

Afbeelding 1 van 1

Het 'Spaanse Kerkhof': een verhoging in het terrein, thans kaal en omheind (2020).

1823-1859: Koloniën van Weldadigheid

Het beeld van buurtschap Veenhuizen wijzigde grootschalig nadat de Maatschappij van Weldadigheid haar oog op het gebied had laten vallen. Deze particuliere organisatie was in 1818 opgericht met oog op armoedebestrijding. De belangrijkste initiatiefnemer was generaal Johannes van den Bosch (1780-1844). Om armen een toekomst te bieden werd hen werk aangeboden in landbouwkoloniën, waar woeste heidegrond zou worden omgezet in vruchtbare landbouwgrond, gecombineerd met nijverheid als spinnerij en weverij om in het eigen textiel te voorzien.

Lees verder...

Het beeld van buurtschap Veenhuizen wijzigde grootschalig nadat de Maatschappij van Weldadigheid haar oog op het gebied had laten vallen. Deze particuliere organisatie was in 1818 opgericht met oog op armoedebestrijding. De belangrijkste initiatiefnemer was generaal Johannes van den Bosch (1780-1844). Om armen een toekomst te bieden werd hen werk aangeboden in landbouwkoloniën, waar woeste heidegrond zou worden omgezet in vruchtbare landbouwgrond, gecombineerd met nijverheid als spinnerij en weverij om in het eigen textiel te voorzien. De eerste aankoop betrof landgoed Westerbeeksloot in de gemeente Vledder, waarop de eerste twee kolonies werden gesticht, later omgedoopt in 'Frederiksoord'. In 1820 volgden aansluitend op Frederiksoord de koloniën Wilhelminaoord en Willemsoord. Dit waren nog 'vrije koloniën', in tegenstelling tot de 'onvrije' waar voor bedelarij gestraften naar toe konden worden gezonden. Hiertoe werd in 1819 de verlaten Ommerschans aangekocht en tot kolonie ingericht met een groot carrévormig gebouw zoals later ook in Veenhuizen zou komen. In 1822 werd in Veenhuizen grond gekocht om een strafkolonie te stichten. Deze onvrije koloniën werden geheel anders ingericht dan de vrije: ten behoeve van het toezicht werd de bevolking niet verspreid over individuele woningen, maar geconcentreerd in een 'gesticht', dat onder meer voorzag in huisvesting van bewakers, werkruimten en gescheiden slaapzalen voor mannen en vrouwen. In Veenhuizen zouden aanvankelijk met name weeskinderen en vondelingen worden geplaatst. Doordat de aantallen niet werden gehaald, werd al snel het Tweede Gesticht (en in 1843 ook het Derde Gesticht) bestemd voor bedelaars. Tevens zouden enkele arme gezinnen en gezinnen van oud-gedienden van leger en marine (veteranen) een plaats vinden.

In 1822 en 1825 volgden twee koloniën in de zuidelijke provinciën van het Koninkrijk der Nederlanden: Wortel en Merksplas.

Het buurtschap Veenhuizen was omstreeks 1820 voor een belangrijk deel in handen van de familie Tonckens. De eerste aankopen door de Maatschappij van Weldadigheid van deze familie vonden in november 1822 plaats. Dit betroffen het huidige Pastoorserf en het Groote Camper Erf (ter plekke van het huidige sterrenbos), alsmede een kwart aandeel in Florisland. De Jachtweide volgde in december 1822, het oude Pastoorserf in mei 1823, en het volledig eigendom van het oude Broeninger en Groninger Erf werd in maart 1825 verkregen.

Om bouwmaterialen te kunnen aanvoeren was het van belang om een goede vaarverbinding naar Veenhuizen te maken. Hiertoe werd in april 1823 gestart met het graven van een kanaal vanaf de Norgervaart, welke werd voorzien van klapbruggen en een begeleidende weg. De bouw van schutsluizen in 1837 maakte de vaarverbinding pas goed bruikbaar, maar kan ook van belang zijn geweest voor de waterhuishouding. De wijziging van het waterpeil door aanleg van de schutsluizen zal tot gevolg hebben gehad dat de aanliggende wijken uitgediept dienden te worden.

In mei-juni 1823 werden de bouwmaterialen voor het Eerste Gesticht aangevoerd en gestart met de bouw

ervan. In december 1823 komen de eerste 'arbeidershuisgezinnen' aan, gevolgd in februari 1825 door de eerste wezen voor het Eerste Gesticht. In 1824 begon de aanbesteding van het Tweede en Derde Gesticht, zodat deze in respectievelijk 1825 en 1826 in gebruik konden worden genomen. Het Tweede Gesticht werd door bedelaars bevolkt, het Derde Gesticht door wezen. Aangezien de wezen in het Derde Gesticht minder geschikt waren voor landarbeid, werd hier in 1839 een op stoomkracht aangedreven katoenspinnerij gebouwd. Dienstwoningen en werkplaatsen zijn aanvankelijk binnen de drie gestichten gevestigd. Het kadastrale minuutplan uit 1832 geeft buiten de drie gestichten en hoeves de Nederlands Hervormde kerk met links daarvan een vrijstaande woning (1825), de Rooms-Katholieke kerk met aangebouwde pastorie (1826), een molen (ter plekke van het latere 'Maallust'), een langwerpige gebouw ten zuiden en een smederij ten noorden van het Tweede Gesticht aan. De aanwezigheid van gebouwen als de molen en smederij geven al aan dat verwerking van de eigen productie van belang was om in het onderhoud te kunnen voorzien, mede omdat aanvoer van levensmiddelen en materieel van buitenaf kostbaar zou zijn.

De ontginning van de veengronden werd systematisch aangepakt, waarbij ook de bodemgesteldheid een rol zal hebben gespeeld. Er zal sprake zijn geweest van vergravingen of bodemdaling, als gevolg van het verwijderen, verbranden of oxideren van veen. Aan de oostzijde van de gronden, achter het Eerste Gesticht, werd als grenssloot de 'Leemwijk' gegraven. Loodrecht op het Eerste Gesticht werd de Kolonievahrt voortgezet als afwaterings- en transportkanaal. Haaks hierop kwam om de ca. 750 meter een 'wijk', zes in totaal. Overigens zijn de afstanden tussen de wijken niet overal gelijk: de onderlinge afstand tussen de Eerste en Tweede wijk is ongeveer 700 meter, terwijl deze tussen de Tweede en Derde ongeveer 720 meter en tussen de Derde, Vierde, Vijfde en Zesde ongeveer 750 meter bedraagt. De wijk als watergang zal ongeveer 5 à 6 meter breed zijn geweest.

Halverwege de Vijfde Wijk werd het Tweede Gesticht gebouwd en tegen de Zesde Wijk, ter plekke van het oude buurschap Veenhuizen, kwam het Derde Gesticht. De terreinen in het oostelijke deel zullen het best ontwaterd zijn geweest: hier lagen de grootste percelen en lag een veldweg halverwege tussen de Eerste, Tweede en Derde Wijk. Nabij het Eerste Gesticht, aan de Hoofdweg lag de eerste boerderij, Florisland, terwijl aan de Eerste en Tweede Wijk de andere vijf boerderijen van het Eerste Gesticht verrezen. In de geplande ontginning ten zuiden van de Kolonievahrt, later 'Kolonieveld' of 'Florisland' genaamd, hebben nog twee boerderijen gestaan. Aan weerszijden van de wijken lagen paden; van dwarspaden was aanvankelijk amper sprake, alleen van veldpaden van het ene erf naar het andere. Bij de Vierde hoeve (van het Eerste Gesticht) begon de voorloper van de huidige Eikenlaan, met zuidelijk ervan gelegen de vaart tot aan Het Broeninger Erf (Vijfde hoeve van het Tweede Gesticht). De Eikenlaan liep door tot aan de Zesde Wijk en passeerde Vierde en Vijfde Wijk door middel van een klapbrug. Vervoer van goederen vond met name over water plaats. De belangrijkste landwegen waren de Hoofdweg en de Generaal van den Bosweg, ter ontsluiting van het Tweede Gesticht. Het Derde Gesticht was met de hoofdpoot gericht op de Zesde Wijk, maar zal met name ook via de Oude Norgerweg en Eikenlaan verbonden zijn geweest, bijvoorbeeld voor de kerkgang. De Eikenlaan stond ook bekend als 'weg naar het kerkhof'.

De gronden aan weerszijden van de Derde, Vierde en Vijfde Wijk gingen tot het Tweede Gesticht behoren. Deze kregen overwegend smalle percelen. Het oude 'Groninger Erf' (later 'Broeninger Erf') en 'Het Groote Camper Erf' gingen als Vijfde en Zesde hoeve tot het Tweede Gesticht behoren. Aan de Derde, Vierde en Vijfde Wijk kwamen elk twee nieuwe boerderijen. Op de hoger gelegen voormalige es- en kampgronden van 'Het Groote Camper Erf' werd de begraafplaats ingericht (1831) en kwam later het sterrenbos (vóór 1885).

De gronden aan weerszijden van de Zesde Wijk en het noordelijk deel van de Vijfde Wijk kwamen aan het Derde Gesticht toe. Twee bestaande erven van buurtschap Veenhuizen, waaronder De Jachtweide, werden in gebruik genomen door het Derde Gesticht, terwijl aan de Zesde wijk vier en aan de Vijfde Wijk twee nieuwe boerderijen werden gebouwd. Het meest noordelijke deel hiervan, op de Veldminuut uit

1852 aangeduid als 'Over de Aa', later als 'Bergveen', zou nooit tot landbouwgrond worden ontgonnen, maar werd in de Tweede helft van de 19e eeuw met bos beplant.

Op wat resterende erfbeplanting van het buurtschap Veenhuizen na was het koloniegebied grotendeels kaal en leeg. Er zouden wel houtwallen zijn aangelegd, vanuit hun effect op het microklimaat van een perceel, maar het is de vraag of deze in het begin goed aansloegen. Uit enkele afbeeldingen en de Veldminuut uit 1852 blijkt dat bosaanplant vooralsnog uitbleef, maar er wel beplanting rondom de drie gestichten kwam (langs de grachten), eenzijdig langs de Hoofdweg en Generaal van den Boschweg en aan weerszijden van de Eikenlaan, Bergveenweg en de veldpaden die later de Meidoornlaan zouden gaan vormen. Ook het pad achter de Van den Boschhoeve (Tweede hoeve van het Tweede Gesticht), later Pastoor Smitslaan genoemd, zou een laanbeplanting krijgen en gaan fungeren als kerkenpad: een afkorting in de wandeling naar de kerk. Daarnaast waren enkele percelen ingericht tot kwekerij of moestuin, die omgeven werden door struweel en hagen, zoals later nog te herkennen zou zijn bij de gronden direct ten noorden van het Eerste Gesticht, ten zuidwesten van het Tweede Gesticht (rondom huidige parkeerterrein) en ten westen van het Derde Gesticht. Deze tuinen en landerijen werden omheind met eiken- en elzenhagen.

Bij de ontginning van de gronden liepen de kolonisten al snel aan tegen de onvruchtbaarheid van de schrale heidegronden. De grenzen van de mogelijkheden tekenden zich af in de bereikte aantallen: van de beoogde 60 hoeves te Veenhuizen werden er uiteindelijk 24 gerealiseerd, terwijl na zo'n 40 jaar nog ca. tweederde van de gronden braak lag. Aanvankelijk werd ingezet op de gebruikelijke benutting van vee- en secreetmest alsmede aanvoer van stadsvuil en kalk, later werd geëxperimenteerd met aanplant en onderspitten van brem. Pas na het gebruik van kunstmest vanaf ca. 1880 stegen de opbrengsten van het land aanzienlijk en kon worden gewerkt aan investeringen zoals vervanging van de verouderde boerderijcomplexen.

De bereikbaarheid over water en de waterhuishouding zullen om toevoeging van extra waterwegen hebben gevraagd, zodat in de periode tussen ca. 1835 en 1850 de Stoomwijk (ter ontsluiting van de stoomspinnerij), de Schipperswijk (ter ontsluiting van de veen- en houtkade en het latere Ambachtscluster 'De Werf') en de Pastoorswijk werden gegraven. Door aanleg van deze twee laatste kon waarschijnlijk het begin van de Vierde Wijk tot aan de R.K.-kerk worden gedempt. Ten zuiden van de Kolonievart kwam de Schaaphokswijk. In 1859 zou de Kolonievart nog in westelijke richting worden doorgetrokken, om in Friesland aansluiting te vinden op de Haulerwiekster Vaart.

Voor de te werk gestelde joden werd in 1839 een synagoge gebouwd en een begraafplaats aan de Kerklaan ingericht.

Afbeelding 1 van 3

Samengestelde kadastrale minuutplannen, opgemaakt tot 1832.
(Bron: RCE).

Afbeelding 2 van 3

Veldminuut, 1852.
(Bron: NA).

Afbeelding 3 van 3

Landschapsopbouw ca. 1830

Vaarwegen en wegbeplanting

Ter ontsluiting van het gebied werd tussen 1823 en 1826 de Kolonievvaart gegraven, die aan de oostzijde via de Norgervaart een aansluiting op de Drentse Hoofdvaart kreeg. Een goede, rechtstreekse vaarverbinding ontstond pas in 1837, toen vier schutsluizen gereed kwamen, die scheepvaart mogelijk maakte doch voorkwam dat de Drentse Hoofdvaart leeg liep. Haaks op de Kolonievvaart kwamen om de 750 meter zes 'wijken': een vaarsloot om het land te ontwateren, mest naar het land te brengen en geogste gewassen van het land te halen.

Wegbeplanting kwam in eerste instantie langs alle hoofdwegen, namelijk de Hoofdweg en Generaal van den Boschweg die werden verbeterd tot grindweg. Hierbij werd niet op de oever van de vaart of wijk geplant in verband met het gebruik van de weg als jaagpad. Het vervoer over de vaarten verliep namelijk meestal door middel van schuiten die door een paard of persoon vanaf het naastgelegen jaagpad met een touw werden voortgetrokken. De wegen langs de (dwars)wijken kenden geen wegbeplanting. Onverharde kavelpaden als Pastoor Smitslaan, Meidoornlaan, Eikenlaan en Bergveenweg hadden wel aan weerszijden beplanting, hetzij als laanbomen hetzij als houtwallen om ook het drijven van schapen te geleiden.

Bos

Op de veldminuut van 1852 of de chromotopografische kaarten van 1850, 1864 en 1879 zijn vrijwel geen bossen weergegeven. In het kader van de zelfvoorzienendheid van de gestichten zal sprake zijn geweest van (kleinschalige) houtproductie. Zo zou er sprake zijn van eikenhakhout, ten behoeve van geriefhout en gebruik van de schors in de leerlooierij. Ook is in het jaarverslag over 1833 sprake van 'eenige duizende elzen potelingen' bij het Eerste Gesticht en 31.000 elzen en 2.700 berken bij het Derde Gesticht, mede voor de aanleg van heggen 'om en tusschen de hoeven'. Vermoedelijk betrof dit onder meer de bosstrook ten zuiden van de Kolonievvaart die op het Kadastraal minuutplan uit 1832 is geregistreerd als 'bosch/veen'.

Ook werden rond de bouwlanden houtsingels aangeplant ten behoeve van beschutting (vasthouden warmte, breken van de wind). Op de kadastrale kaarten van ca. 1885 staan verschillende wallen en houtwallen aangegeven; zowel langs paden als op min of meer regelmatige afstand tussen de kavels. Deze waren destijds beplant met eiken-, berken- of elzenhakhout.

Afbeelding 1 van 4

Wijziging van het watersysteem tussen ca. 1835 en 1850, met aanleg van de Stoomwijk (ter ontsluiting van de stoomspinnerij), de Schipperswijk (ter ontsluiting van de veen- en houtkade en het latere Ambachtscluster 'De Werf') en de Pastoorswijk (in rode lijnen), alsmede demping van gedeelten van de Vierde Wijk (Kerklaan) en later ook de Vijfde Wijk (Hospitaallaan). Ook de omlegging van de Kolonievvaart ten zuiden van het Eerste Gesticht (ca. 1875) en vervanging van schutsluizen (ca. 1878) is weergegeven.

Afbeelding 2 van 4

'Schutsluis III bewesten de zesde wijk, 19 oktober 1878'. De foto geeft de bouw van de tweede generatie schutsluizen weer. Links de bijbehorende sluiswachterswoning en links op de achtergrond de schaapskooi en schaapherderswoning. Langs dit deel van de Kolonievvaart lijkt geen beplanting aanwezig. Op de achtergrond zijn wel de bomenrijen langs de Vijfde wijk te zien.
(Bron: NA).

Afbeelding 3 van 4

Situatiekaart van de drie gestichten, 1834. Alleen de Eikenlaan is aangegeven als dwars op de wijken gelegen verbindingspad. Langs het Derde Gesticht ligt nog het oude tracé van de weg naar Norg. In de Kolonievvaart is drie keer een 'Waterkeering' aangegeven en een geplande schutsluis aan het einde van de Norgervaart.
(Bron: DA, 0181, inv.nr. 365).

Afbeelding 4 van 4

Schets ter illustratie van de locatie van het te graven kanaal naar Veenhuizen, behorend tot een brief d.d. 8 april 1823.
(Bron: DA, 0186, inv.nr. 65).

Erfbeplanting boerderijen

De boerderijen kennen in de ontwikkeling van Veenhuizen een geleidelijke wijziging van karakter. Aanvankelijk lijkt er weinig aandacht voor erfbeplanting, aangezien in 1828 werd opgemerkt dat het doelmatig zou zijn geweest om 'de huizen der kolonisten en boeren in den beginne met ijpen of populieren te omplanten, om daarvoor dezelve des zomers tegen den brandenden zonneshijn, en des winters tegen de hevige windvlagen te beschutten'. Vanaf de stichting door de Maatschappij van Weldadigheid was het de woning van een hoevenaar, maar bovenal de plaats van waaruit dagelijks de ploeg 'verpleegden' het land bewerkte. Deze functie behielden de boerderijen tot in de 20e eeuw, waarbij enkele meer afgelegen boerderijen verdwenen en er ook twee gingen dienen als verzamelplaats voor gereedschap en materieel.

De hoeves van de Maatschappij van Weldadigheid kenden vaak een vergelijkbare situering: aan de Eerste, Tweede, Derde en Zesde wijk lagen de hoeves aan de westzijde (behalve de Florishoeve), aan de Vierde en Vijfde wijk lagen de hoeves aan de oostzijde (behalve de pre-koloniale hoeves Pastoorserf, Jachtweide en Broeninger Erf). Daarbij lagen ze te midden van de te bewerken landerijen, die zo'n 42 hectare besloegen en die zich aan weerszijden van de wijk en ontsluitingsweg uitstrekten. Later zou op een plattegrond van een modelboerderij van het 'interbellumtype' (ca. 1920-1930) de voorgevel op het zuidoosten gericht zijn.

Naast de boerderijen was er sprake van andere agrarische bijgebouwen. Zo had elk gesticht een eigen schaapskooi ter beschikking, ten behoeve van productie van de noodzakelijke mest. Bij deze schaapskooien stond tevens een woning van de schaapsherder.

Buitenruimte gestichten

De drie gestichten hadden een vergelijkbare opzet. De carrévormige gebouwen hadden een grote binnenplaats, die in de loop der tijd ingericht is geweest als plantsoen, met opgaande bomen en/of als erf of werkruimte. Tussen de hoofdgebouwen en de gracht lag een buitenruimte met ontsluitingspad en enkele bijgebouwen. Aan de binnenoever van de gracht stond een enkele of dubbele bomenrij. Daarbuiten was geen beplanting aanwezig die aan de gestichtsgebouwen gerelateerd was, maar wel relatie had met de omliggende bijgebouwen en wegenstructuur.

Al in 1824 was sprake van een sieraanleg of plantsoen bij de gestichten, zoals een reisbeschrijving vanuit Groningen in de zomer van 1824 weergeeft: "Wanneer men de A-poort uitrijdt en over de zoogenaamde Drentsche Laan, bijlangs Peize, door Rhoo, Steenbergen en Een, dan komt men te Veenhuizen, over dezen weg slechts 5 uren gaans van Groningen verwijderd. Hier wordt thans naast de herberg [Jachtweide] een zeer groot gebouw gezet [Derde Gesticht], dat dienen zal ter huisvesting van 1000 of 1200 weezen en een aantal kolonisten. Een dergelijk gebouw is, een kwartier van daar verwijderd, reeds onder het dak [Tweede Gesticht], en een ander, een halfuur verder verwijderd, is reeds bevolkt [Eerste Gesticht]. Deze laatste stichting verdient vooral met belangstelling bezigtigd te worden. Het is een zeer groot, in het vierkant aangelegd gebouw, hetwelk van binnen eene ruimte heeft als onze groote markt, welke ruimte in het midden als een engelsche tuin is aangelegd, en aan weerszijden eene ruime speelplaats heeft, aan de eene zijde voor de jongens en aan de andere zijde voor de meisjes. Wanneer men bij het gebouw komt van de zijde van Veenhuizen, heeft men in het midden van den voorgevel eene groote poort, door welke men op de zoo even genoemde binnenruimte komt. Aan weerszijden van die poort is aan de buitenzijde de woning van den onderdirecteur, die van de boekhouders, de school, de winkel, de apotheek en zijn verder rondom de woningen der kolonisten; op de hoeken ziet men de bakkerij, de smederij, enz. Aan de binnenzijde zijn de eet- en slaappleatsen der weezen, en op de zolders de werkzalen voor dezelve, en de magazijnen van bewerkte en nog te verwerkene stoffen. Rondom het gebouw ziet men het land, dat voor een jaar nog heide was, met het weligst groeiende

koren bezet, binnen in hetzelfde gezonde en te vredene mensen en kinderen, die te voren meestal met armoede en ellende te kampen hadden”.

Deze zogenoemde ‘Engelsche tuin’ zal uiteindelijk bij alle drie de gestichten aanwezig zijn geweest. Een tekening uit ca. 1825 van het Derde Gesticht geeft een beeld van een ‘frivool’ ingerichte binnenplaats met slingerpaadjes rondom perken waarin verschillende heesters en bomen staan, zowel naald- als loofhout.

Afbeelding 1 van 4

'Gezigt van de protestantsche en R.K. kerken, alsmede van de woningen der beide geestelijken in de kolonie Veenhuizen', door H. van Geelen, 1828. Met name de afwezigheid van opgaande beplanting valt op.
(Bron: Universiteitsbibliotheek Leiden).

Afbeelding 2 van 4

'Afbeelding van het Derde Gesticht in de kolonie Veenhuizen', door A. Boëns, 1826-27. Waarschijnlijk is het zicht vanuit het westen, met aldus de Zesde Wijk op de voorgrond.
(Bron: Universiteitsbibliotheek Leiden).

Afbeelding 3 van 4

'Afbeelding van het Tweede Gesticht in de kolonie Veenhuizen', door A. Boëns, 1826-1827. Rechts de 'Eerste hoeve' van het Tweede Gesticht. Links op de achtergrond het Derde Gesticht met meer beplanting rondom, aangezien deze resteerde van het oude buurtschap. Vreemd is dat de Vijfde Wijk niet herkenbaar is in de watergang links van het pad en dat tussen het water en het pad een bomenrij aanwezig is die het voorttrekken van een schuit (jagen) onmogelijk maakt. Ook is het de vraag of de bomen werkelijk zuilvormig waren; vermoedelijk betreft dit een artistieke vrijheid. De getekende aanwezigheid van naaldbomen bij de boerderij is frappant doch niet onmogelijk (mogelijk een gevolg van de bodemgesteldheid en de wens snel (winter-)groen te hebben).
(Bron: Universiteitsbibliotheek Leiden).

Afbeelding 4 van 4

'Afbeelding van het 1e Gesticht in de kolonie Veenhuizen', door A. Boëns, 1826-1827.
(Bron: Universiteitsbibliotheek Leiden).

Directiewoningen

Aanvankelijk waren de directiewoningen, net als de andere dienstwoningen, opgenomen in het gestichtsgebouw, aan weerszijden van de hoofdpoot.

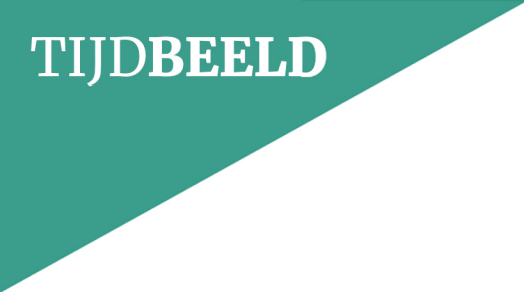
Begraafplaatsen

Na de bouw van de beide kerken in 1825-1826 werden ernaast begraafplaatsen ingericht, die in ieder geval in gebruik zullen zijn geweest tot de aanleg van de begraafplaats aan de Eikenlaan in 1831. Verplaatsing van de begraafplaatsen was ingegeven door een te hoge waterstand op de terreinen aan de Kerklaan. Van deze oude begraafplaatsen resteert weinig, al is de voormalige begraafplaats bij de R.K.-kerk thans nog een bosje achter de school.

De Joodse begraafplaats werd in gebruik genomen in 1842 en gesloten in 1862. Het betreft een klein rechthoekig perceel. Er resteert één zerk.

De begraafplaats aan de Eikenlaan, ookwel bekend als 'het Vierde Gesticht', bestond uit een vrijwel vierkant terrein, dat door eikenlanen in vieren werd verdeeld: links beambten, rechts 'verpleegden', achteraan de katholieken en vooraan de hervormden en andere levensovertuigingen. De hoofdentree bevond zich aanvankelijk aan de oostzijde, waar zich thans nog een klein ijzeren hekwerk bevindt, zodat eerst de grafvelden voor het personeel en daarachter de grafvelden voor verpleegden lagen.

Noordelijk deel van de begraafplaats aan de Eikenlaan met op de achtergrond een treurbeuk en kader van eiken. Op de voorgrond de graven van personeelsleden (2020).

1859-1875: Rijkswerkinrichting onder Binnenlandse Zaken

Door financiële tegenvallers bij de Maatschappij van Weldadigheid was deze genoodzaakt de kolonie Veenhuizen in 1859 over te dragen aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Dit betekende onder meer dat de organisatiestructuur wijzigde, waarbij het personeel ambtenaar werd en van geschikte woonruimte diende te worden voorzien.

Lees verder...

Door financiële tegenvallers bij de Maatschappij van Weldadigheid was deze genoodzaakt de kolonie Veenhuizen in 1859 over te dragen aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Dit betekende onder meer dat de organisatiestructuur wijzigde, waarbij het personeel ambtenaar werd en van geschikte woonruimte diende te worden voorzien. Zo kreeg de nieuw aangestelde directeur een luxe woonhuis aan de Kolonievvaart, naast de N.H.-kerk ('Klein Soestdijk'), en kregen de onderwijzers van het Derde Gesticht een eigen woning. In het kader van de discipline werd in 1860 aan de Oude Gracht het Cellengebouw opgeleverd en voor de ziekenzorg kwam er in 1867 een leprozenhuis. In 1874 werd de begraafplaats in zuidelijke richting uitgebreid.

Om het bewakend personeel te laten oefenen met bewapening werd in het Kolonieveld, aan het eind van het pad in het verlengde van de Tweede Wijk, een schietbaan aangelegd. In 1869 werd de zorg voor wezen en vondelingen afgestoten en werd het Eerste Gesticht aangewezen voor uitsluitend vrouwen.

Door de daling van het aantal 'verpleegden' was er niet genoeg arbeid beschikbaar om het land te bewerken. Om deze reden werden diverse landbouwgronden omgezet in productiebos, waarbij het hout in de werkplaatsen zou kunnen worden verwerkt. Hiertoe werd aan de Schipperswijk het 'houtjesplein' ingericht en werd Ambachtscluster 'De Werf' gesticht met timmerwinkel (1865), kuiperij (1865), smederij (1885), timmerloods (1888), scheepswerf (1892) en wagen- en meubelmakerij (1892). Ook bij de molen werden gebouwen toegevoegd, zoals een graandrogerij (ca. 1860), zodat dit uitgroeide tot het later zo genoemde 'Maallustcomplex'. Enkele meer afgelegen boerderijen (waar men dagelijks naartoe moest lopen) zullen in deze periode reeds zijn afgebroken, zoals de twee boerderijen in Florisland en 'Het Groote Camper Erf'.

Het bos bestond voor een belangrijk deel uit (eiken)hakhout (op voormalige bouwlanden) en grotere percelen naaldhout ten zuiden van de Kolonievvaart. Aan de noordzijde van het gebied, vanaf het beekdal van de Slokkert en rondom de Eikenlaan, kwamen meerdere bospercelen, alsmede aan het noordwestelijke einde van de Kerklaan, ten westen van de Zesde Wijk en in het eerder genoemde, nooit ontgonnen 'Over de Aa', tussen de Oude Norgerweg en het beekdal. In 1872 was zo'n 170 hectare bebost.

Schaapshokwijk in het Bankenbos (2020).

Bosontwikkeling

Door een terugloop van het aantal verpleegden in de drie gestichten na 1856 werd ook het aantal beschikbare landarbeiders minder. De financiële situatie van de Maatschappij van Weldadigheid dwong ertoe het landbouwkundig systeem te herzien. Gevolg hiervan was dat een deel van de landerijen werd bestemd voor bosbouw, waarbij waarschijnlijk de voor landbouw minst geschikte of meest afgelegen percelen het eerst werden omgezet. Omstreeks 1858 werd begonnen met de strook direct ten zuiden van de Kolonievaart en op Florisland, enkele jaren later gevolgd door het bos te Bergveen (daarvoor 'Over de Aa' genoemd) aan de noordzijde van Veenhuizen. Mogelijk werd hiertoe reeds een aanvang gemaakt door de Maatschappij der Weldadigheid. Na de overname van Veenhuizen door het Rijk in 1859 zal de bebossing in ieder geval zijn doorgezet. Op voormalig bouwland, dat door de bemesting reeds voedselrijker was geworden, kwam met name eikenhakhout, op de schrale gronden werd naaldhout aangeplant. De bossen kregen een orthogonaal padenstelsel, dat in het begin van de 20e eeuw nog als laan was beplant. In 1872 was ca. 170 hectare bebost. Voor plantgoed waren diverse percelen als kwekerij bestemd, zoals westelijk van het (latere) zwembad. Bosbouwkundig is het beheer van bospercelen als hakhout of grootschalig opzetten van productiebos met naaldhout in die tijd zeer gebruikelijk.

Bankenbos

Het Bankenbos is een gevolg van de ontginning 'Florisland' door de Maatschappij van Weldadigheid uit de eerste helft van de 19e eeuw, welke naar het zich laat aanzien minder rendabel was. De middenas van de ontginning lag in het verlengde van de Tweede Wijk. De Schaaphokswijk werd enige jaren later toegevoegd, met aan het einde daarvan en aan de rand van de heide een grote schaapskooi. Met de aanleg van barakkenkamp Bankenbos na de Tweede Wereldoorlog werd het pad op de oostoever van de Schaaphokswijk verbeterd tot ontsluitingsweg (Bankenbosweg).

Na 1859 werd op 'Florisland' bos aangeplant: op de noordelijke percelen hakhout, op het zuidelijke en oostelijke deel naaldhout. De oorspronkelijke ontginningsblokken van 375 meter werd onderverdeeld met bospaden en eventueel drainage-greppels. De paden langs de twee wijken en de bospaden werden allen beplant met laanbomen. Het perceel achter de Waterlossing, links van de middelste wijk (in het verlengde van de Tweede Wijk), werd ingericht als kwekerij.

Op de achterste naaldhoutpercelen tussen de middelste wijk en Schaaphokswijk liggen diagonale slingerpaden, die van vóór 1935 dateren. Hieruit blijkt dat ook deze bossen aan het begin van de 20e eeuw reeds een recreatief aspect kenden (voor de bewoners van Veenhuizen). Een deel van deze slingerpaden is thans nog aanwezig en herkenbaar aan de langs het pad gesitueerde loofbomen binnen naaldhoutbosvakken. Uit luchtfoto's blijkt dat ook een deel van het bosvak nog diagonale stroken van afwisselend loof- en naaldhout kent.

Voor ca. 1940 was vrijwel al het hakhout reeds omgezet in regulier beheerd (eiken)bos. Door versobering van het beheer na de overdracht aan Staatsbosbeheer zijn na 1954 de meeste lanen verdwenen.

Bergveen

De kern van het bosgebied 'Bergveen' is ontstaan vanuit de ontginning van het gebied 'Over de Aa' (met hoogveen) tot bosgebied, logischerwijs gelijktijdig met de overige bebossingen na 1859. Het gebied kreeg een onderverdeling kleinere bospercelen, waarbij het orthogonale padenstelsel als laan werd beplant.

Ook hier was aanvankelijk sprake van zowel hakhout als naaldhout, waarbij het hakhout meer aan de

randen lag. De Oude Norgerweg en Hospitaallaan vormen de hoofdstructuren en zijn thans nog als laan aanwezig. Tusseliggende lanen en hakhout zijn vrijwel verdwenen, de padenstructuur en begreppeling zijn nog redelijk gaaf aanwezig. In het bos zijn tevens sporen van veenwinning, wallen (schaapsdriften) en voormalige erven te vinden.

Afbeelding 1 van 5

Kadastrale veldwerkkaart, dienstjaar 1885. De kaart geeft de bosaanleg op 'Over de Aa' of Bergveen weer, waarbij alle paden zijn aangeduid als laan, behalve de wegen aan weerszijden van de Vijfde Wijk. (Bron: Kadaster; VW.NOR00.N110.0.1).

Afbeelding 2 van 5

Detail van de topografische kaart, 1954. Hierop zijn de diagonale slingerpaden in de bosvakken tussen de twee vaarten weergegeven. (Bron: topotijdreis.nl; Kadaster).

Afbeelding 3 van 5

Dwarspad in het bos, met rechts een aansluiting van het diagonale slingerpad (2020).

Afbeelding 4 van 5

Vaart tussen de bosvakken, haaks op Schaapshokwijk (2020).

Afbeelding 5 van 5

Bossen naar periode van aanleg.
(Bron ondergrond: Pdok).

Buitenruimte gestichten

Omstreeks 1869 werden de gebouwen van de rijksinrichtingen kritisch bekeken en onder meer de ventilatie als problematisch aangeduid. Hierbij werd vooralsnog voor een pragmatische oplossing gekozen, namelijk het verlagen van het terrein en verwijderen van de beplanting op de binnenplaats. Het verwijderen van de bomen lijkt geen doorgang gevonden te hebben, vanwege hun bijdrage in het 'verhogen van het levensgenot' van de bewoners.

Later zou in het centrum van de binnenplaatsen van het Tweede en Derde Gesticht een 'filtergebouw' of drinkwatervoorziening komen, waaruit ook de functioneel-logistieke rol van de ruimte blijkt. Van de beplanting die omstreeks 1900 van de binnenplaats van het Eerste Gesticht resteerde is bekend dat het eik, iep en linde betrof.

Tuinen bij directie- en dienstwoningen

Omstreeks 1860 werden op de uiteinden van de gebouwenrij bij het Derde Gesticht twee directiewoningen gebouwd (Stoomweg 2 en Oude Norgerweg 7), waarvan de zuidelijke de belangrijkste was. Aansluitend was een tuin aanwezig.

Klein Soestdijk

Eén van de grootste siertuinen werd aangelegd bij de in 1859 gebouwde woning voor de hoofddirecteur. De woning zou later de bijnaam 'Klein Soestdijk' krijgen en toont zich als een kleine buitenplaats. Deze directeurswoning werd gebouwd in het jaar dat Veenhuizen werd overgedragen aan het ministerie van Binnenlandse Zaken, en staat daarmee aan het begin van de invoering van ambtelijke hiërarchie en bouw van dienstwoningen. In de tuin staat een omvangrijke bruine beuk. Aan de overzijde van de Kolonievvaart werd een overtuin aangelegd in de vorm van een halve ovaal. Hierin zijn onder meer beuk, witte paardenkastanje, robinia, Hollandse linde, gewone esdoorn, gouden regen, hazelaar, Pontische rododendron en casterolieboom (*Kalopanax septemlobus*) aanwezig.

De positionering van het gebouw is kenmerkend voor de meeste directie- en dienstwoningen: in de breedte georiënteerd op de openbare weg, midden op het tuinperceel geplaatst, met rondom een weelderige en gedetailleerde tuinaanleg in sfeer van landschapsstijl met gebogen paden en bloem- en heesterborders, en aan de achterzijde voorzien van een ruime moestuin. Meestal werden de woningen rondom begrensd door een haag of greppel.

Begraafplaats

In 1874 werd de begraafplaats uitgebreid, waarbij de zuidelijke laan werd behouden en thans nog de scheidslijn tussen oude en nieuwe deel markeert. Hier kwam ook een baarhuisje.

Op de beide vakken aan de rechter zijde staat een grote treurbeuk. Links een grote rododendron. Rechtsachter op de uitbreiding staat een dubbele rij coniferen. Voorgenoemde beplanting is op de luchtfoto uit 1935 reeds herkenbaar.

Afbeelding 1 van 2

Klein Soestdijk, 1993.

(Bron: DA, MZ11607051711).

Afbeelding 2 van 2

Overtuin van Klein Soestdijk (2020).

1875-1895: Rijkswerkinrichting onder Justitie

In 1875 werd Veenhuizen door het Ministerie van Binnenlandse Zaken overdragen aan het Ministerie van Justitie, als gevolg van de reeds ingezette wijziging naar een straf- en werkinrichting. Daarmee werd ook de vaste bouwmeester van Justitie bij Veenhuizen betrokken: de in 1870 als ingenieur en architect voor de gevangenen benoemde J.F. Metzelaar (1818-1897) en na 1883 diens zoon W.C. Metzelaar (1848-1918).

Lees verder...

In 1875 werd Veenhuizen door het Ministerie van Binnenlandse Zaken overdragen aan het Ministerie van Justitie, als gevolg van de reeds ingezette wijziging naar een straf- en werkinrichting. Daarmee werd ook de vaste bouwmeester van Justitie bij Veenhuizen betrokken: de in 1870 als ingenieur en architect voor de gevangenen benoemde J.F. Metzelaar (1818-1897) en na 1883 diens zoon W.C. Metzelaar (1848-1918). De eerste gebouwen van J.F. Metzelaar betreffen met name woningen voor specifieke beambten: koetsier, schaapsherder, veldwachter, hoofdonderwijzer, brug- en sluiswachter, veenbaas, etc. Voor het onderwijs van de kinderen van het personeel werden scholen gebouwd: een school op Oude Gracht 2 (1877), school Leerlust aan de Generaal van den Boschweg (1892) en school Leerplicht aan de Hoofdweg 32 (1901).

Met name als gevolg van een reorganisatie van het nationale detentiewezen en justitiële apparaat in 1884 vonden in Veenhuizen diverse wijzigingen plaats. Bij het Eerste Gesticht werd in de periode 1885-1890 een rijkswerkinrichting gebouwd, bedoeld voor vrouwelijke gedetineerden. Bij het gereed komen in 1889 was de vrouwenafdeling echter verplaatst naar Leiden. Voor de bewaking werd bij het Tweede Gesticht in 1885 een Marechausseekazerne gebouwd en in 1893 werd een hospitaalcomplex toegevoegd. In 1891 werd de R.K.-kerk vernieuwd met vrijstaande pastorie.

Aan het watersysteem werd nog gesleuteld. De Kolonievvaart werd in 1875 ten zuiden van het Eerste Gesticht omgelegd, zodat voortaan niet meer direct langs het gesticht werd gevaren. In 1878 werden vier schutsluizen gebouwd met bijbehorende sluiswachterswoningen: 'schutsluis I' ten zuiden van het Eerste Gesticht, een schutsluis aan het begin van de Vijfde Wijk, 'schutsluis II' ten oosten van de Zesde Wijk en 'schutsluis III' ten westen ervan. Langs de bospercelen ten zuiden van de Kolonievvaart werd tussen ca. 1885 en 1887 een parallel aan het kanaal gelegen 'waterleiding' of 'waterlozing' gegraven, ter verbetering van de afwatering. Het noordelijke einde van de Derde Wijk en het deel van de Vijfde Wijk tussen Oude Gracht en Eikenlaan werden gedempt, terwijl de Tweede Wijk (vóór 1886) als 'Tonkens Vaart' werd doorgetrokken om Norg van een meer nabij gelegen vaarverbinding te voorzien.

Aan de weginfrastructuur wijzigde niet veel. Wel werd het wegtracé van de Hoofdweg en van de Generaal van den Boschweg, Oude Gracht, Eikenlaan en Oude Norgerweg tot aan Derde Gesticht verbeterd.

Een volgende serie dienstwoningen werd door W.C. Metzelaar gebouwd, waaronder bij het Eerste Gesticht (1887, Goudenregenplein), bij het Tweede Gesticht (1887, Oude Gracht 12-22) en tegenover het Derde Gesticht (1884, Oude Norgerweg 4-8).

Ook de boerderijen uit de periode van 1823-1832 behoeften vernieuwing, waarbij W.C. Metzelaar een specifiek 'middenhuistype' introduceerde. Deze werden omstreeks 1890 gebouwd ter vervanging van de hoeses 2, 4, 7 en 8 van het Tweede Gesticht en hoes 2 van het Derde Gesticht. Hoes 4 van het Eerste Gesticht en hoes 1 en 8 van het Derde Gesticht zullen juist niet zijn vernieuwd, omdat deze meer

decentraal lagen.

De inzet van 'verpleegden' bij landarbeid en landontginning was vanaf de start als Kolonie van Weldadigheid moeizaam te noemen. In de vrije koloniën kon worden gesproken van meer gemotiveerde en geschikte landarbeiders, die in zekere zin open stonden voor 'verheffing'. In Veenhuizen, als 'onvrije' kolonie, werden onder andere opgepakte bedelaars en wezen ondergebracht, die veelal juist door hun ongeschiktheid, of te jong om te werken, (nog) niet in de maatschappij functioneerden. Tot in de 20e eeuw zou dit in Veenhuizen parten blijven spelen, waarbij fabrieksarbeid reeds in de tweede helft van de 19e eeuw was ingezet als alternatief voor het werken op het land. Daarnaast speelde het probleem van voldoende toezicht; regelmatig ontsnaptten 'verpleegden'.

Een markant bos kwam naast de begraafplaats tot stand, in de vorm van een sterrenbos. Gezien de vormgeving zal er een recreatieve functie mee zijn beoogd, hoewel het op redelijk afstand van de bebouwing kwam te liggen.

Afbeelding 1 van 8

Samengestelde kadastrale kaarten, opgemaakt tussen 1884 en 1887.
(Bron: Kadaster).

Afbeelding 2 van 8

Kadastrale veldwerkkaart van de bebouwing langs de Hoofdweg, dienstjaar 1885.
(Bron: Kadaster; VW.NOR00.N107.0.1).

1. Sluiswachterswoning, rondom voorzien van een 'hek'
2. Schaapskooi met schaapherderswoning
3. Cluster 'Maallust' met bedrijfsgebouwen en dienstwoningen
4. 'Jodenkerk en woning' met tuin
5. Directeurswoning met tuin
6. Houtwal als afscheiding tussen percelen
7. Pastorie, N.H.-kerk en kosterij met bos en laan
8. 'kerkpad', 'plantsoen' en Kerklaan
9. 'Wandelbosch': Domineesbosje
10. 'Laantje': Pastoor Smitslaan
11. 'Schaapskooi'
12. 'Eikenlaan'
13. 'Eiken en berkenlaan'
14. Laan
15. Waterleiding

Afbeelding 3 van 8

Kadastrale veldwerkkaart, dienstjaar 1884. Centraal op de kaart is de begraafplaats weergegeven (1). Deze is met een dam over de 'Oude wijk' ontsloten vanaf de Eikenlaan en er staat een 'lijkenhuis'. Linksboven ligt het 'Jodenkerkhof' met ernaast een huis (2). Het Broeninger Erf kent de oude boerderij met twee schuren en een hooiberg (3). Er zijn geen lanen aangeduid, alleen wegen. Ook het sterrenbos rechts van de begraafplaats ontbreekt, maar twee gebouwen van het Het Groote Camper Erf zijn aangeduid als 'gesloopt' en het erf omgevormd in bos (4). Tegen het beekdal ligt dennenbos, 'jong eikenhakhout' en eiken- en berkenhakhout. Het noordelijke einde van de Derde Wijk is al gedeeltelijk dichtgegroeid. (Bron: Kadaster; VW.NOR00.N105.0.1).

Afbeelding 4 van 8

Kadastrale veldwerkkaart, dienstjaar 1885. Bovenaan op de kaart is de begraafplaats weergegeven (1) en het Sterrenbos als 'bosch in aanleg' (2). De route over de Meidoornlaan naar het Sterrenbos is als laan beplant (3). Ook ten westen van de Eslaan is een parallel gelegen laan aangegeven, aan de noordzijde aangeduid als 'laan (iepen)' (4). De Pastoorswijk (5) is aangelegd. Achter de R.K.-kerk ligt een bosje met lanen (6): het pastoorsbos, als tegenhanger van het Domineesbos ten westen van de Kerklaan. Tussen de kavels en langs delen van de Meidoornlaan liggen 'wallen'.
(Bron: Kadaster; VW.NOR00.N112.0.1).

Afbeelding 5 van 8

Kadastrale veldwerkkaart van het Derde Gesticht (1), dienstjaar 1885. Het zuidelijke deel van de Oude

Norgerweg langs de Stoomwijk is aangeduid als dijk (2a) en grintweg (2b), hetgeen duidt op enige verharding als hoofdweg en dat de wijken plaatselijk hoger lagen dan het omliggende land. Het terrein ten zuiden van boerderij Jachtweide is bestemd als tuin en kwekerij (3). Erf en tuin van boerderij Stoomhoeve zijn aan de westzijde afgescheiden door een wal (4) en aan de zuidzijde ligt over de breedte van de percelering een hakhoutbos (5). Het Derde Gesticht is aan de zuidzijde verbonden met de Eikenlaan via een dwarslaan (6). Als perceelscheidingen zijn wallen (w), hekken (hk), heggen (hg), schuttingen (st), sloten (sl) en greppels (gr) aangegeven. Tussen het Pastoorserf en De Zeven Matten ligt een pad met aan weerszijden hakhout (7). Ten oosten van de Oude Norgerweg lagen de moestuinen (8). (Bron: Kadaster; VW.NOR00.N114.0.1; bewerkt door SB4).

Afbeelding 6 van 8

Kadastrale veldwerkkaart, dienstjaar 1885.

De kaart geeft een beeld van het Bankenbos op Florisland. De bosvakken zijn verschillend in gebruik als opstand met eiken, dennen, elzen en berken, zowel opgaand als in de vorm van hakhout.

(Bron: Kadaster; VW.NOR00.L101.0.1).

1. Gedempt deel Derde Wijk
2. Houtwal
3. Woning Veenbaas
4. Woning Brugwachter
5. Wal
6. Plantsoen
7. Eerste Gesticht
8. Opslagplaats van turf en bleekerij
9. Grintweg
10. Eikenhakhout
11. Dijk
12. Weg
13. Opgaande populieren
14. Strook met berken, berken- en eikenhakhout
15. Vervallen wijk
16. Weg in aanleg
17. Waterleiding
18. Gesloopt (schaapskooi)
19. Gesloopt (hoeve 7)
20. Gesloopt (hoeve 8)
21. Eikenlaan
22. Sloot gedempt/dichtgegroeid
23. Afgebrand dennenbos

Afbeelding 7 van 8

Kadastrale veldwerkkaart van het Tweede Gesticht (1) en omgeving, dienstjaar 1885. De Eikenlaan is aangeduid als 'laan', de overige paden als 'grintweg' (2). Ten zuidwesten van het gestichtsgebouw liggen de ambachtsclusters, met aan de noordzijde van de Vijfde Wijk onder meer de bakkerij, smederij en zagerij met achterliggende 'bleek- en werkplaats' (3), en aan de zuidzijde de school, schuren en loodsen, dienstwoningen en boerderij (4). Er zijn verschillende afscheidingen aangegeven, waaronder sloten rondom de boerderij, heggen tussen tuindelen, hek rondom de school en greppel tussen de tuin en bedrijfsgebouwen. Voor het 'huis voor lepralijders' is een bos aanwezig (5). Tevens twee opslagplaatsen (6).

(Bron: Kadaster; VW.NOR00.N113.0.1).

Afbeelding 8 van 8

Kadastrale veldwerkkarta van het gebied ten westen van het Tweede Gesticht, dienstjaar 1885. De Stoomwijk is als vaarverbinding naar het Derde Gesticht aanwezig, voorzien van ophaalbrug in de Eikenlaan (1), terwijl de Vijfde Wijk is afgedamd ter hoogte van de omgrachting en de wijk langs de Hospitaallaan al gedeeltelijk gedempt is (2). De twee paden ten westen van het gesticht zijn beplant als laan, met daartussen bos (3). Op onregelmatige afstand liggen houtwallen, som sin elkaars verlengde (4).

(Bron: Kadaster; VW.NOR00.N115.0.1; bewerkt door SB4).

Het sterrenbos

Een bijzonder bos in karakter en functie is het sterrenbos ten oosten van de begraafplaats. Het sterrenbos dateert van omstreeks 1885. Het bos kreeg direct bij aanleg een nadrukkelijke decoratieve structuur van paden en lanen. Deze aanleg zou gerelateerd zijn geweest aan de afscheidceremonie van overleden personeelsleden: 'Het verhaal gaat dat men met de overledene een rondje door het sterrenbos liep alvorens de begraafplaats te betreden. Gewone ambtenaren werden één ronde rondgedragen, hogere ambtenaren twee ronden!'. De route en toegang tot het sterrenbos zal per gesticht verschillend zijn geweest: vanaf het Eerste Gesticht kwam men over de Esweg, vanaf het Tweede Gesticht over de Meidoornlaan en de laan naar het sterrenbos, en vanuit het Derde Gesticht over de Eikenlaan. Mogelijk hield de aanwezigheid van een iepenlaan direct langs de Esweg hiermee verband. De ceremonie zou na de Tweede Wereldoorlog niet meer hebben plaatsgevonden.

De vorm van het lanenkruis is daarnaast te verklaren doordat een strook langs de Eikenlaan aanvankelijk niet met bos werd beplant (zodat de laan niet precies op de kruising tussen Eikenlaan en Esweg uitkomt), het pad tussen begraafplaats en sterrenbos waarschijnlijk afboog vanwege (restanten van) het Grote Camper Erf en de laan aansluiting vond op een dwarspad tussen de oude begraafplaats en de uitbreiding hiervan uit 1874. De noordoost-zuidwest georiënteerde laan kent een doorzicht op boerderij Het Groninger Erf (Kerklaan 56).

De vakken zijn verschillend beplant met eik, ander loofhout en naaldhout. De diagonalen van het kruisvormige pad zijn beplant met beuk.

Afbeelding 1 van 2

Doorzicht vanuit één van de radialen op Het Groninger Erf (hoeve 4 van Tweede Gesticht, Kerklaan 56) (2020).

Afbeelding 2 van 2

Situatiekaarten van het Tweede Gesticht, 1902. Uitsnede van het Sterrenbos. Links de begraafplaats. (Bron: DA, 0137.02, inv.nr. 24).

Erfbeplanting boerderijen

Uit tekeningen uit de periode 1880-1920 en de luchtfoto uit 1935 blijkt dat de woningen op het erf in ieder geval van een 'decoratieve' voortuin zijn voorzien. Deze lag tussen de openbare weg en het woongedeelte (en aangebouwde schuren in geval van middenhuistype). De omvang is mede afhankelijk van de ruimte tot aan de weg en het type boerderij. Daarnaast kende vanaf het begin elke hoeve een eigen moestuin voor het verbouwen van groenten. Een afzonderlijke boomgaard lijkt niet standaard of bij elke boerderij gesitueerd, maar (verspreid) op het erf of in de moestuin zullen ook fruitbomen aanwezig zijn geweest. Een erf was ongeveer 70 meter diep.

De indeling van het erf zal hoofdzakelijk functioneel zijn geweest, waarbij de bijgebouwen een voor de bedrijfsvoering logische positie kregen. In de 19e eeuw leidde er bij erven ter hoogte van de latere Eikenlaan en Meidoornlaan een pad over het erf. Ook de vorm van de voortuin, met schuine hoeken, werd afgeleid van de logistieke bewegingen op het erf. De beplanting bevond zich hoofdzakelijk aan de randen (ter beschutting): een haag en/of wegbeplanting aan de voorzijde, hoger opgaand (gerief)hout aan weerszijden en lage of meer onderbroken beplanting aan de achterzijde. De locatie van de moestuin zal mogelijk ook zijn bepaald door de bodemgesteldheid.

Afbeelding 1 van 4

Kadastrale veldwerkkaart van het gebied ten oosten van de Esweg tot aan het veldpad tussen de Eerste en Tweede Wijk, dienstjaar 1885. De van elkaar verschillende situatie van de hoeves 4, 5 en 6 komt onder meer naar voren in telkens andere posities van bijgebouwen de situering van paden. Zo heeft hoeve 5 (Tonckensbrug) aan voor- en achterzijde een laan (Meidoornlaan), terwijl voor hoeve 4 alleen aan de voorzijde een laan is aangegeven (Eikenlaan). De straatweg steekt halverwege (bij hoeve Tonckensbrug) de Tweede Wijk over. Diverse percelen zijn beplant met eiken-, elzen- of berkenhakhout, opgaande eiken of iepen. Eén perceel is met dennen beplant (achter hoeve 6). Halverwege de percelen is geen veldpad maar een 'oude wal' met berken en elzen aangegeven.
(Bron: Kadaster; VW.NOR00.L103.0.1; bewerkt door SB4).

Afbeelding 2 van 4

Kadastrale veldwerkkaart en uitsnede, dienstjaar 1884, van boerderij Bieuwhof en omgeving. Ter markering van de verschillende geschreven aanduidingen op de kaart is deze van een kleur voorzien: 'bld'/bouwland (geel), 'hd'/heide (paars), 'hd en dennen' (lichtgroen) en 'hakhout' (groen). Aan weerszijden van het erf en tussen enkele percelen zijn wallen of houtwallen aangeduid van 3 meter breed, alsmede langs de gehele achterrand. Achter de boerderij ligt het 'erf' met 'schuur', zuidelijk een 'hek', 'weg', 'wal' en 'tuin' (= moestuin). Op de scheiding met de weg ligt een 'sl'/sloot (blauw) en voor het huis een 'heg'.
(Bron: Kadaster, VW-NOR00-O-108-0-1; bewerkt door SB4).

Afbeelding 3 van 4

Hoeve 2 van Derde Gesticht. In dit geval is zowel een sierlijke voortuin als achter het huis een sieraanleg weergegeven.
(Bron: NA, 4.RGD, 1116.94).

Afbeelding 4 van 4

Hoeve 2 van Eerste Gesticht. Verplaatsing van de boerderij uit de as van de weg
(Bron: NA, 4.RGD, 1116.4).

Dienstwoningen

De grote bouwopgave volgde na 1884, toen de Gestichtenwet tot stand kwam en de aanwijzing tot Rijkswerkinrichting organisatorische consequenties had. Elk gesticht kreeg een eigen directeur en meerdere adjunctdirecteuren, die ieder een eigen woning behoeften. Ook in de tuin werd de organisatorische hiërarchie weerspiegeld, waarbij een directeurswoning of woning van de hoogste categorie een bruine beuk kreeg. Voor het tuinonderhoud werden verpleegden ingezet, waarbij elke functie recht had op een vast aantal uren. Ieder huis had één dag per week een vaste tuinman tot haar beschikking voor onderhoud aan de sier- en moestuin bij de dienstwoning. Dit tuinonderhoud door 'verpleegden' zal tot in de jaren 60-70 hebben voortgeduurd. Voor de beplanting in de tuinen kon gebruik worden gemaakt van het overschot op de kwekerijen, waaronder veel eenjarige sierbloemen.

Uit de situatietekeningen door W.C. Metzelaar spreekt een grote gedetailleerdheid van de tuinen, met verfijnde sieraanleg in de vorm van gebogen of ronde tuinpaden, ovale of niervormige bloemperken, heestervakken en randbeplanting. De getekende inrichting kenmerkte zich door een sjaboolmatige gelijkheid, en toch was elke tuin net even anders in vorm en inrichting. Dubbele woningen (twee-onder-eenkap) kenden een symmetrische tuinindeling, ter weerspiegeling van de gelijkheid. Ook de doorlopende hagen op de perceelsgrenzen gaven een beeld van eenheid. Doordat de tuinen als één geheel waren ontworpen leek het één woning te betreffen, wat het aanzien verhoogde. De vrijstaande woningen of villa's kenden juist geen symmetrische aanleg, maar wel een evenwichtige verdeling van perken aan weerszijden van het huis en hoger opgaande beplanting aan de zijanten. Aan het begin van de 20e eeuw vormden de frequent aanwezige veranda's en pergola's een verbinding tussen gebouw en tuin.

De dienstwoningen lagen op grote percelen, die tussen de ca. 55 en 130 meter diep waren. Naast de siertuin en achterliggende grote moestuin kenden woningen vrijwel altijd een gazon als was- en bleekveld. De percelen waren afgebakend met hagen en/of greppels. De hagen zouden hoofdzakelijk uit liguster hebben bestaan en mogelijk ook uit beuk.

De verfijnde inrichting, zoals Metzelaar deze tekende, lijkt zo'n 20 à 30 jaar later alweer vrijwel verdwenen. Mogelijk was de benodigde mate van onderhoud uiteindelijk niet haalbaar en/of beïnvloed door persoonlijke voorkeur en mogelijkheden van de bewoners.

Parken

Ook bij de gestichten waren omstreeks 1890-1900 parken aangelegd, mogelijk vooral bedoeld voor het verpozen door personeel. Bij de dienstwoningen uit 1887 op het Goudenregenplein lag over de gehele breedte een hertenkamp met een eenvoudige inrichting. Aan de westzijde lag een kleine waterpartij met eiland, waarop een treurbeuk stond die thans nog aanwezig is op de parkeerplaats.

Bij het Tweede Gesticht lag de parkaanleg met name rondom het Nieuwe Tweede Gesticht (Esserheem), aansluitend op de laan naar het Leprozenhuis en de tuinen rondom het Hospitaalcomplex.

1895-1940: Institutionaliserings als gevangenisdorp

In het steeds verder op detentie gerichte systeem behoeften ook de gestichtsgebouwen vernieuwing, hetgeen leidde tot de grootste bouw golf in de ontwikkelingsgeschiedenis van Veenhuizen. In 1895 werd begonnen met een nieuw complex bij het Tweede Gesticht: Nieuw Veenhuizen II, later Esserheem.

Lees verder...

In het steeds verder op detentie gerichte systeem behoeften ook de gestichtsgebouwen vernieuwing, hetgeen leidde tot de grootste bouw golf in de ontwikkelingsgeschiedenis van Veenhuizen. In 1895 werd begonnen met een nieuw complex bij het Tweede Gesticht: Nieuw Veenhuizen II, later Esserheem. Aan de zuidzijde lag de ontsluiting van het nieuwe complex aan de Meidoornlaan, terwijl aan de andere zijden, buiten de gracht, een plantsoenstrook werd ingericht. Vijf jaar later werd het Eerste Gesticht afgebroken en vervangen door Nieuw Veenhuizen I, later Norgerhaven. In 1925 werd het Derde Gesticht afgebroken.

De reeks dienstwoningen aan de Hoofdweg, Generaal van den Boschweg, Meidoornlaan en Hospitaallaan werd onder leiding van W.C. Metzelaar voortgezet. Ter plekke van de zuidelijke helft van het oude Eerste Gesticht kwamen omstreeks 1901 zeven dubbele dienstwoningen, gegroepeerd rondom twee plantsoenen. Wat betreft de boerderijen werd naast De Jachtweide een nieuwe boerderij gebouwd, De Stoomhoeve (ca. 1890-1905), en werd hoeve 7 van het Derde Gesticht vervangen (ca. 1900). Voor bezoekende ambtenaren werd in 1901 op de hoek van de Hoofdweg en Generaal van den Boschweg het 'Directiehotel' of 'Excelsior' gebouwd.

Na de Eerste Wereldoorlog werd door de opvolgers van W.C. Metzelaar, J.G. Robbers en S. Wijn, in de periode 1925 - 1930 hoeves 1, 2, 3 en 6 van het Eerste Gesticht, hoeves 1, 3 en 5 van het Tweede Gesticht, hoeves 4, 5 en 6 van het Derde Gesticht vervangen door nieuwbouw.

Nieuwe voorzieningen werden toegevoegd, zoals een elektriciteitscentrale (1912), verenigingsgebouw (1922), School 'met de bijbel' (1928), brandweerkazerne (1925) en zwembad (1936). De infrastructuur werd verder verbeterd door verharding van het westelijk deel van de Meidoornlaan, zuidelijk deel van de Kerklaan, de Norgerweg en zuidelijk deel van de Limietweg, alsmede de aanleg van de Oosterwoldseweg.

Afbeelding 1 van 9

Uitsnede van samengestelde topografische kaarten, opgemaakt in 1898-1902.
(Bron: Topotijdreis.nl; Kadaster).

Afbeelding 2 van 9

Combinatie van vier kaartbladen, met situatie in 1902. Het onderscheid in landgebruik is duidelijk weergegeven in het kleurgebruik.
(Bron: DA, 0137.02, inv.nr. 22-25).

Afbeelding 3 van 9

Uitsnede van samengestelde topografische kaarten, opgemaakt in 1923-1929.
(Bron: Topotijdreis.nl; Kadaster).

Afbeelding 4 van 9

Samengestelde luchtfoto's uit 1935.
(Bron: Kadaster).

Afbeelding 5 van 9

Nederlandse Bosstatistiek, geïnteriseerd door Staatsbosbeheer in 1938-1942.
(Bron: www.wildernis.eu; NA, 4.LNVBOS).

Afbeelding 6 van 9

Legenda Nederlandse Bosstatistiek, geïnteriseerd door Staatsbosbeheer in 1938-1942.
(Bron: www.wildernis.eu; NA, 4.LNVBOS).

Afbeelding 7 van 9

Samengestelde kadastrale kaarten, opgemaakt vanaf 1870 en bijgewerkt tot ca. 1955.
(Bron: DA).

Afbeelding 8 van 9

Directiewoningen en woningen van hoogste categorie.

1. Directeur/onderwijzer Derde Gesticht
2. Directeur Derde Gesticht
3. Directeur Tweede Gesticht (Arbeid Adelt)
4. Adj. directeur ('Ruimzicht')
5. Dominee ('Geestkracht')
6. Hoofddirecteur ('Klein Soestdijk')
7. Dominee ('Zegenrijk')
8. R.K.-pastorie
9. Dokter ('Humaniteit')
10. Hoofdonderwijzer
11. Directeur Eerste Gesticht ('Heidezicht') (Bron ondergrond: Pdok).

Afbeelding 9 van 9

Landschapsopbouw ca. 1900

Bos

Rond 1900 zou ook de Nederlandse Heidemaatschappij betrokken zijn geweest bij ontginningswerkzaamheden. Tussen ca. 1900 en ca. 1930 zou geen uitbreiding van ontginningen of bossen plaatsvinden. Vermoedelijk was het landschap van Veenhuizen in die tijd het meest open, doordat houtwallen waren geruimd. Pas in de periode 1935-1945 (topografische kaart 1954) vond een geringe uitbreiding van het bos plaats: een strook ten westen van de Oude Norgerweg/Bergveen, enkele percelen ten zuiden van de Waterlossing en rondom aansluitend op het Bankenbos, en (grotendeels buiten huidig onderzoeksgebied) een groter bos met spinnenwebvormig padenstelsel rondom een centrale uitkijktoren (Belvédère). Vermoedelijk vond dit reeds onder leiding van Staatsbosbeheer plaats, die in ieder geval na de Tweede Wereldoorlog het beheer over de bossen in Veenhuizen zou overnemen. Voor de bebossing waren afzonderlijke kwekerijen ingericht.

Boerderijen

De functie van 'bedrijfswoning' zal geleidelijk zijn toegenomen, in ieder geval met de privatisering van de boerderijen in de 20e eeuw. Dit kan ook in de architectuur worden gezien: bij het middenhuistype is de woning nog ingeklemd tussen de twee schuren, bij het interbellumtype is deze op de kop van het gebouw gelegen met duidelijk afwijkende dakvorm.

Afbeelding 1 van 1

Eén van de middenhuisboerderijen, met voor elke aanbouw een hoogstamfruitboom. Van dit type resteren de boerderijen Veenhuizer Marke (8-2), Groninger Erf (4-2) en Van den Boschhoeve (2-2). (Bron: NA).

Buitenruimte nieuwe gestichten

Op de binnenplaatsen van de twee nieuw gebouwde gestichten kwam een meer formele inrichting van een plein met kruisvormig padenstelsel en vier vlakken waarin bomenrijen werden geplant.

Buitenruimte bijzondere voorzieningen

Tot de werktaken van de 'verpleegden' behoorden onder meer het onderhoud van plantsoenen en tuinen. Na de Tweede Wereldoorlog zou er sprake zijn van een afzonderlijke plantsoenendienst, tot in de jaren 90 de gemeente het beheer overnam. Deze plantsoenendienst bestond uit groepjes van verpleegden of gedetineerden met een opzichter en werkten op verschillende plekken in het dorp, zowel openbaar groen als rondom de kerken, op de begraafplaats, in de woonwijken, bij de ijsbaan, rondom de scholen en bij de sportvelden. Met name instelling Bankenbos leverde werklieden voor de plantsoenendienst. Aangezien er voldoende mankracht was, was het groenonderhoud doorgaans piekfijn verzorgd. Voor het plantgoed werd de kwekerij aan de Hoofdweg (nr. 82) naast het zwembad gebruikt.

Afbeelding 1 van 1

Vogelvluchtfoto van Veenhuizen 2, gezien vanuit het oosten, 1949. Op de foto zijn goed de verschillende typen beplanting zichtbaar: het plantsoen met (sjabloonmatige ontworpen) heestergroepen en boomgroepen binnen het carré van het Tweede Gesticht (1), de bomenrijen rondom het gestichtsgebouw (2), directiewoning Arbeid Adelt met bruine beuk ervoor (3), beplanting rondom andere gebouwen (zoals de school rechtsonder: 4), de bakkerij met tuin of plantsoen (waarin Wilhelminaboom werd geplant) aan linker zijde (5) en de door hagen gescheiden moestuinen op de voorgrond (6).

(Bron: NGM, VG0801002; KLM Aerocarto, nr. 017614).

Tuinen bij directie- en dienstwoningen

Bij het Tweede Gesticht werd in 1895 directiewoning Arbeid Adelt gebouwd (Meidoornlaan 67). De woning was de eerste in een rij die op de Meidoornlaan werd georiënteerd. De tuin werd van de omgeving afgescheiden door hagen. Aan het huis was aan de westzijde een pergola gezet. De woning werd in ca. 1985-1990 gesloopt en van de tuinaanleg resteert thans nog een bruine beuk, treurbeuk, hulst en rododendron (tussen Oude Gracht en parkeerplaats).

In 1901-1902 volgde de villa Heidezicht (Hoofdweg 2) met een afzonderlijke situering ten zuiden van het Werkgesticht (bij het Eerste Gesticht), georiënteerd op de Kolonievaart. Het driehoekige perceel kende aan de noordzijde een rechthoekige moestuin en rondom de woning een sieraanleg.

Ook andere woningen behoorden tot de hoogste categorie, als meest voornamelijk dienstwoningen: dokterswoning Humaniteit (1901, Hoofdweg 26), adjunct-directeurswoning Ruimzicht (1904, Gen.v.d. Boschweg 6), pastorie R.K.-kerk (1906-1907, Kerklaan 8), apothekerswoning Nauwgezet (1908-1910, Hoofdweg 150), domineeswoning Geestkracht (in 1909 gebouwd als 'Landbouw', Hoofdweg 148), en mogelijk ook de thans verdwenen woning van de hoofdonderwijzer (1876-1877, Hoofdweg 4) en pastorie N.H.-kerk Zegenrijk (1886-1887, Hoofdweg 108).

De directiewoningen zouden volgens overlevering allen een bruine beuk in de tuin hebben gekregen. Deze is thans nog aanwezig op het perceel van Heidezicht, bij het Verenigingsgebouw, in de tuin en overtuin van Klein Soestdijk, in het parkje tegenover Geestkracht, bij de R.K.-pastorie, bij het directiehotel, het perceel van Arbeid Adelt en in de tuin achter Oude Norgerweg 7. Ook de Wilhelminaboom ter plekke van de voormalige bakkerij is een bruine beuk.

Naast de bruine beuk en andere parkbomen werden de woningen van de notabelen rijkelijk voorzien van sierheesters als rododendron.

Parken

In het Kraaienbos tussen de Oude Asserstraat en de Kolonievaart, waar in de rand ook de directeurswoning Heidezicht en de sluiswachterswoning lagen, was reeds vóór 1901 een parkje ingericht. Dit bestond uit een slingerend padenstelsel, een laan en een vijver met bergje. Dit bergje (en de vijver waaruit de grond kwam) zou zijn opgeworpen voor een brandtoren. Om het geheel een aantrekkelijk aanzien te geven zou ook rododendron zijn aangeplant bij de vijver. Op de topografische kaart, uitgegeven in 1929, staat bij dit bergje 'Uitkijktoren' aangegeven. Toen de bossen ten zuiden van de Kolonievaart te hoog werden voor het benodigde uitzicht, werd een nieuwe brandtoren in het Belvederebos opgericht.

Ten zuiden van de Kolonievaart, tegenover de woning 'Geestkracht' zou in 1936 een parkje zijn ontstaan. Het kende een vergelijkbare vorm en positie als de overtuin van Klein Soestdijk. Het parkje zou zijn aangelegd nadat de Kolonievaart werd uitgebaggerd en de vrijgekomen bagger op het terrein van de 'Kweek' werd gestort, alwaar op 7 juli 1937 een eik werd geplant ter ere van het huwelijk van Prinses Juliana en Prins Bernhard.

Tussen de dienstwoningen uit 1901 aan de Oude Asserstraat en Plantsoenstraat was een park gecreëerd, in karakter verwijzend naar tuinstadwijken die elders voor werknemers werden aangelegd. Daarbij lag dit wijkje tussen het Kraaienbos en het Goudenregenplein met hertenkamp.

Afbeelding 1 van 7

Resterende bruine beuk en treurbeuk op de parkeerplaats bij Esserheem, oorspronkelijk in de tuin bij 'Arbeid Adelt' (2020).

Afbeelding 2 van 7

Situatietekening voor de woningen met tuinen aan Meidoornlaan 39-49 (Vrede en Recht, Levenslust, Hou en Trouw), door W.C.Metzelaar. (Bron: NA, tek.nr. 1089).

Afbeelding 3 van 7

Situatietekening voor de woningen met tuinen aan Meidoornlaan 17-33 (V, W, X, Y, Y', Z, Z', Verdraagzaamheid), door W.C.Metzelaar, 1910. (Bron: NA, tek.nr. 1088).

Afbeelding 4 van 7

Generaal van den Boschweg 8-18 (P, Q, Kennis is Macht, Arbeid is Zegen), door W.C.Metzelaar, 1910. (Bron: NA, tek.nr. 1045).

Afbeelding 5 van 7

'Situatie Hoofdweg 2' (Heidezicht), 1962. De tuin is rijkelijk voorzien van slingerpaden en bomen, alsmede een garage en schuur. (Bron: NA, tek.nr. 996.7).

Afbeelding 6 van 7

Situatietekening van Hoofdweg 14-26 met dokterswoning 'Humaniteit', dubbele woningen (Werken is Leven, Huis en Haard, Werk en Bid) en filterhuis, door W.C.Metzelaar, 1909. (Bron: NA, tek.nr. 1029).

Afbeelding 7 van 7

Thans verdwenen directiewoning van Veenhuizen I 'Heidezicht' aan Hoofdweg 2, ca. 1920. In 1987 werd de woning afgebroken. (Bron: NA).

1940-1990: Ontvlechting van het penitentiaire landschap

Met de overname door het Ministerie van Justitie was de functie van de gestichten in Veenhuizen al geleidelijk gewijzigd. Aanvankelijk was nog steeds sprake van 'verpleegden'. Na de Eerste Wereldoorlog kwamen de eerste 'gevangenen', later ook dienstweigeraars. Het belang van bewaking werd groter; in 1953 kwamen voor het eerst tralies voor de ramen. Naast de marechausseekazerne kwam in 1950 de kazerne van de Gestichtswacht. Ten zuiden van het Eerste Gesticht, op het Kolonieveld werd in 1948 barakkenkamp 'Bankenbosch' opgericht voor de plaatsing van dienstplichtigen die weigerden naar Nederlands Indië te gaan. Op het Kolonieveld, in het verlengde van de Kerklaan, werd IJsaan De Kweek ingericht.

Lees verder...

Met de overname door het Ministerie van Justitie was de functie van de gestichten in Veenhuizen al geleidelijk gewijzigd. Aanvankelijk was nog steeds sprake van 'verpleegden'. Na de Eerste Wereldoorlog kwamen de eerste 'gevangenen', later ook dienstweigeraars. Het belang van bewaking werd groter; in 1953 kwamen voor het eerst tralies voor de ramen. Naast de marechausseekazerne kwam in 1950 de kazerne van de Gestichtswacht. Ten zuiden van het Eerste Gesticht, op het Kolonieveld werd in 1948 barakkenkamp 'Bankenbosch' opgericht voor de plaatsing van dienstplichtigen die weigerden naar Nederlands Indië te gaan. Op het Kolonieveld, in het verlengde van de Kerklaan, werd IJsaan De Kweek ingericht.

In de jaren 50 en 60 werden de wegen verbeterd. De Hoofdweg werd omstreeks 1955 afgekort en met een bocht langs de Kolonieuvaart geleid, waarmee het bochtige parcours langs het Eerste Gesticht buiten de hoofdroute kwam te liggen. De Eerste, Tweede, Derde en Vierde Wijk werden geheel of gedeeltelijk gedempt. Ook de Stoomwijk en Schipperswijk werden (deels) gedempt of afgedamd.

Wat betreft woningbouw kwamen omstreeks 1948 meer verspreid over het gebied enkele clusters van dienstwoningen, in rijtjes van vier woningen op smalle kavels (nog steeds met achterliggende moestuin), aan Dominee Germsweg (3-9), Oude Norgerweg (9-15), Eikenlaan (12-18), Limietweg (13-19 en 23-29). Deze waren met name bedoeld als huisvesting van de benodigde landarbeiders op de boerderijen, toen hiervoor de 'verpleegden' en gedetineerden niet meer werden ingezet. Omstreeks 1953 werden ten zuiden van de Kolonieuvaart een cluster van zeven dubbele woningen gebouwd: Hoofdweg 5-31. Nadien werd alleen nog in woonwijken nieuwe burgerwoningen gebouwd, zoals aan de Mentropweg (ca. 1974) en noordelijk daarvan, ten oosten van de Kerklaan (1981). Deze behoefte aan extra (dienst)woningen was mede een gevolg van de bouw van een munitiecomplex en kantoor van het Ministerie van Defensie aan de Norgerweg omstreeks 1979. De boerderijen ter plekke werden afgebroken: hoeves 3 en 5 van het Eerste Gesticht. In de jaren 70 en 80 werden woningen in de directe nabijheid van de gevangeniscomplexen ontruimd, met oog op de veiligheid. De woningen aan het Goudenregenplein, directievilla Heidezicht en een reeks woningen aan de Meidoornlaan werden omstreeks 1985-1987 afgebroken. Andere in onbruik geraakte boerderijen als hoeve 2 van het Eerste Gesticht, hoeves 3 en 7 van het Tweede Gesticht en hoeve 1 van het Derde Gesticht werden geamoveerd, hoeve 6 van het Eerste Gesticht brandde af.

Terwijl Veenhuizen lange tijd één eigendom was, werden na de Tweede Wereldoorlog bezittingen afgestoten. In 1954 verkocht het Ministerie van Justitie tweederde van de landerijen: het bos werd overgedragen aan Staatsbosbeheer en de landbouwgrond met een deel van de boerderijen kwam in handen van de Dienst der Domeinen. Er vond vrijwel geen uitbreiding van bos meer plaats en in het

kader van kostenbezuiniging werden lanen opgeruimd, hakhout omgezet in regulier productiebos en monoculturen van naaldhout ingeplant. Wel werden in de jaren 50 in het westelijke en zuidwestelijke deel van het gebied nog gronden ontgonnen en kwamen aan de Bieuwweg en aan de Oosterwoldseweg-Drentseweg nieuwe boerderijen. Deze kenden echter geen relatie meer met het oorspronkelijke stelsel van Veenhuizen.

De overdracht aan Domeinen betekende een gelijktrekking van de agrarische bedrijfsvoering met andere bedrijven in Nederland, met bijbehorende schaalvergroting en ontwatering. Voor die ontwatering was het nodig geweest om de wijken te dempen, waarmee het karakteristieke vaartensysteem met bruggen verdween. De hermetische afsluiting van de gevangeniscomplexen Norgerhaven, Esserheem en Bankbosch in 1974 had tot gevolg dat er geen 'verpleegden' meer buiten de gevangenissen werkten en de organisatorische verbinding tussen gestichten en omliggende landerijen wegviel. Wonen in de directe omgeving van de gevangenissen werd als onwenselijk gezien, zodat woningen bij Esserheem en Norgerhaven werden gesloopt of ontruimd. Veenhuizen werd geleidelijk een 'gewoon' Drents dorp en landschap. Het autarkische karakter verdween, de gemengde agrarische bedrijven specialiseerden zich, Justitie concentreerde zich in Norgerhaven, Esserheem en Bankbosch, en vanaf 1981 vond een geleidelijke openstelling van Veenhuizen plaats voor algemeen publiek.

Afbeelding 1 van 6

Uitsnede van samengestelde topografische kaarten, opgemaakt in 1954.
(Bron: Topotijdreis.nl; Kadaster).

Afbeelding 2 van 6

Uitsnede van samengestelde topografische kaarten, opgemaakt in 1960-1961.
(Bron: Topotijdreis.nl; Kadaster).

Afbeelding 3 van 6

Uitsnede van samengestelde topografische kaarten, opgemaakt in 1970.
(Bron: Topotijdreis.nl; Kadaster).

Afbeelding 4 van 6

Uitsnede van samengestelde topografische kaarten, opgemaakt in 1982.
(Bron: Topotijdreis.nl; Kadaster).

Afbeelding 5 van 6

Uitsnede van samengestelde topografische kaarten, opgemaakt in 1993.
(Bron: Topotijdreis.nl; Kadaster).

Afbeelding 6 van 6

Landschapsopbouw ca. 1950

Nieuwe boerderijen

Het cluster van boerderijen op de kruising van Bieuwweg en Haulerweg is na de Tweede Wereldoorlog tot stand gekomen, buiten de context van de gestichten of het gevangeniswezen. De ruimtelijke situering van de erven in een verspringing van de ontsluitingsweg (Bieuwweg) is markant en esthetisch interessant.

Kwekerij

In de jaren 70 zou ook achter dienstwoningen Hoofdweg 5-31 een kwekerij voor bomen en heesters (o.a. coniferen) voor in de plantsoenen in gebruik zijn genomen.

Woonwijk

Vanaf de vestiging van de Maatschappij van Weldadigheid in Veenhuizen vormden de drie gestichten de centra, waarin aanvankelijk werd gewoond binnen de grachten, in de gestichtsgebouwen, en later in dienstwoningen die met name langs de Hoofdweg, Generaal van den Bosweg, Hospitaalweg en Meidoornlaan werden gebouwd. Toen midden jaren 1970 de overgang naar gesloten strafgevangenissen voltrok, werd wonen nabij de strafinrichtingen minder aantrekkelijk en wenselijk. Mede door de komst van defensiepersoneel kwam een nieuwbouwwijk aan de Kerklaan tot stand, halverwege en op afstand van het Eerste en Tweede Gesticht. De dienstwoningen tegenover Esserheem en ten westen van Norderhaven werden nadien gesloopt.

Afbeelding 1 van 3

De Ingenieur Mentropweg en omgeving, kaartbeeld 2019-2020. Deze eerste 'echte' woonwijk in Veenhuizen is ingepast achter de R.K.-kerk (1, vml. begraafplaats; 2, Pastoorsbosje; 3, Pastorietuin) en kent een bijzondere stedenbouwkundige opzet met relatief veel groen (4, privétuinen; 5, openbaar groen; 6, hertenkamp).

(Bron: Pdok; Open Topo).

Afbeelding 2 van 3

Overzicht van boerderijlocaties

Afbeelding 3 van 3

Agrarische erven, ontstaansperiode:

- bruin - buurtschap Veenhuizen, voor 1800
 - rood - hoeves Kolonie van Weldadigheid
 - groen - nieuwe boerderijen, 20e eeuw
 - grijs - schaapskooien
- (Bron ondergrond: Pdok).

Wilhelminalinde

Na de sloop van de bakkerij aan de Oude Gracht omstreeks 1955 bleef de voormalige tuin openbaar groen. In 1948 werd hier een Wilhelminalinde geplant.

Begraafplaats

In de tweede helft van de 20e eeuw werd de begraafplaats gerenoveerd en verdween op het oude deel het kruis van eikenlanen en werden zuiltaxussen langs het midden- en zijpaden gezet. De begraafplaats is thans nog in gebruik en wordt beheerd door de gemeente Noordenveld.

Afbeelding 1 van 4

De Wilhelminaboom (2020).

Afbeelding 2 van 4

Zuilvormige taxus langs het hoofdpad (2020).

Afbeelding 3 van 4

Dwarspad met eiken, oorspronkelijk de achtergrens van het oude deel (2020).

Afbeelding 4 van 4

Begraafplaatsen en bijzondere voorzieningen.

1. Spaanse Kerkhof
2. N.H.-begraafplaats (1825-1831)
3. R.K.-begraafplaats (1826-1831)
4. Algemene begraafplaats (na 1831)
5. Joodse begraafplaats (1842-1862)
6. Hospitaalcomplex
7. Directiehotel (of Excelsior)
8. Synagoge
9. N.H.-kerk
10. R.K.-kerk

(Bron ondergrond: Pdok).

na 1990: Waardering van het verleden

In de laatste drie decennia is de erkenning van de bijzondere situatie van Veenhuizen een belangrijk aspect. In het voormalige Tweede Gesticht, het enige gestichtsgebouw dat uit de periode van de Maatschappij van Weldadigheid resteert, vestigde zich het Nationaal Gevangenis­museum. Veel gespecialiseerde gebouwen kregen een herbestemming, zoals het hospitaalcomplex en het Maallustcomplex. Bij Norgerhaven en Esserheem kwamen nieuwe gebouwen voor o.a. administratie, ontvangst, arbeid of specifieke detentiegroepen.

Lees verder...

In de laatste drie decennia is de erkenning van de bijzondere situatie van Veenhuizen een belangrijk aspect. In het voormalige Tweede Gesticht, het enige gestichtsgebouw dat uit de periode van de Maatschappij van Weldadigheid resteert, vestigde zich het Nationaal Gevangenis­museum. Veel gespecialiseerde gebouwen kregen een herbestemming, zoals het hospitaalcomplex en het Maallustcomplex. Bij Norgerhaven en Esserheem kwamen nieuwe gebouwen voor o.a. administratie, ontvangst, arbeid of specifieke detentiegroepen.

In 1994 werden de gronden van de Dienst der Domeinen ingebracht bij de ruilverkaveling, waarbij een belangrijk deel van de heidegronden in handen kwam van Natuurmonumenten. Ook kwam steeds meer grond in handen van particulieren. Het markante verleden van Veenhuizen inspireerde planvormers bij de landinrichtingsdienst, waarbij landschapsarchitect Harry de Vroome een plan ontwikkelde. Veenhuizen werd vanuit diens oorspronkelijke integrale opzet beschouwd als ‘landgoed’ met bebouwingskernen, lanen, bossen en landerijen.

Op basis van de ‘Visie Veenhuizen 2010’ door Stuurgroep Veenhuizen en de uitwerking ‘Ontwikkelprogramma Veenhuizen’, beiden uit 1992, is in de jaren 90 gewerkt aan de waterbeheersing, verkaveling en landschapsontwikkeling. Wat betreft dit laatste onderwerp is in 1994 een plan voor de Landschapsontwikkeling uitgebracht. Hierin kwamen onder meer aan de orde:

- herstel van lanen langs de zes wijken en Bieuwweg, zoveel mogelijk met 5 rijen bomen (2 aan één zijde, 3 aan andere zijde) en 2 à 3 rijen langs Bieuwweg;
- herstel ontbrekende stukken beplanting langs Hoofdweg;
- dubbelzijdige beplanting langs het buitenste carré rond het Tweede gesticht en aanbrenge­ zandpad langs dit carré waar deze ontbreekt;
- aanvullen bomen langs Oude Gracht (lindes);
- herstel/hergraven Derde Wijk t.b.v. hydrologische en ecologische verbinding van Fochtelooërveen en beekdal, met natuurvriendelijke oevers;
- spontane bosopslag in een gebied ten noorden van de Eikenlaan.

In het plan werd uitgegaan van een visueel-ruimtelijke, geleidelijke overgang van ‘cultuurlijk’ naar ‘natuurlijk’ landschap van zuid naar noord, behoud van het mozaïekpatroon van bossen en open ruimten, en behoud van het verschil in openheid tussen zuid- en noordzijde.

Voor verbetering van de ontsluiting werd rond de kern van het Tweede Gesticht de Laan Weldadigheid aangelegd, welke bewust los van historische structuren werd gesitueerd en niet van begeleidende beplanting werd voorzien. Van de boerderijen werd hoeve 2 van het Derde Gesticht afgebroken en kwamen er twee nieuwe moderne boerderijen aan Laan Weldadigheid en Esweg bij. Langs de Esweg werd de Derde Wijk (deels) gereconstrueerd, ter hoogte van de nieuwe wijken aan de Kerklaan werd de Vierde Wijk gereconstrueerd, en ter hoogte van de bebouwing aan de Hospitaallaan werd de Vijfde Wijk

gevisualiseerd door bassins of wadi's. In het beekdal van de Slokkert, waarvan de loop in de jaren 50 van de 20e eeuw grotendeels was gekanaliseerd, vond in 2013-2014 een beekherstelproject met hermeandering plaats.

Afbeelding 1 van 5

Uitsnede van een plantekening van H. de Vroome voor Veenhuizen en omgeving, 1992. In zwart zijn de te behouden landschapsstructuren aangeduid, in groen de ontworpen delen. (Bron: Van der Woud, 1994, p. 124).

Afbeelding 2 van 5

Plantekening bij plan Landschapsontwikkeling uit 1994, waarbij wordt in gezet op herstel van wijken en lanen en spontane bebossing ten noorden van de Eikenlaan. (Bron: Dijkema, 1994).

Afbeelding 3 van 5

Uitsnede van samengestelde topografische kaarten, opgemaakt in 2009. (Bron: Topotijdreis.nl; Kadaster).

Afbeelding 4 van 5

Uitsnede van samengestelde topografische kaarten, opgemaakt in 2016. (Bron: Topotijdreis.nl; Kadaster).

Afbeelding 5 van 5

Landschapsopbouw ca. 2015

Bosaanplant

Pas aan het einde van de 20e eeuw (jaren 90) werden in het kader van natuureducatie en bosontwikkeling enkele percelen omgezet in bos, zoals ten noordoosten van de Esweg en tussen Esserheem en Kerklaan. Deze laatste werd aangeplant in het kader van boomplantdag door de kinderen uit Norg, tezamen met leden van de gemeenteraad, en wordt ook wel het Kinderbos genoemd.

Wegen

Hoofdweg

De Hoofdweg lijkt al direct bij aanleg op bepaalde delen een eenzijdige wegbeplanting te hebben gekregen, vermoedelijk eiken. Zo geeft de Veldminuut uit ca. 1852 juist beplanting langs de Hoofdweg bij het Eerste Gesticht en tussen de Vierde en Vijfde Wijk aan en daarbuiten niet. Ter plekke van de later aan de weg gebouwde dienstwoningen kwamen de bomenrijen in de voortuinen te staan. Bij de directie- en dienstwoningen tussen de Vierde en Vijfde Wijk (o.a. Klein Soestdijk) was de wegbeplanting in de tweede helft van de 19e eeuw juist verdwenen. De voortuinen werden van de weg afgescheiden door een haag en grasberm. Deze haag bestond waarschijnlijk uit liguster. Langs de Hoofdweg ten westen van de Vijfde Wijk lijkt in 1935 de bomenrij minder rigide aanwezig, vermoedelijk waren het jonge bomen of een houtwal. Ter hoogte van de schaapskooi ontbrak wegbeplanting geheel.

Thans resteren delen van de oude wegbeplanting of zijn nieuwe eiken aangeplant.

Generaal van den Boschweg

Als belangrijke verbindingsweg naar het Tweede Gesticht zal ook de Generaal van den Boschweg kort na de aanleg een eenzijdige beplanting hebben gekregen, vermoedelijk met een spiegelbeeldige bomenrij langs het pad aan de overzijde van de Vijfde Wijk.

De weg tussen de Kolonievaart en het Tweede Gesticht, op de oostoever van de Vijfde wijk, werd midden 19e eeuw verder opgewaarderd tot een hoofdverbinding tussen de drie gestichten. Aan de oostzijde, waar ook een reeks dienstwoningen werd gebouwd, kwam in de periode ca. 1880-1900 een nieuwe bomenrij, waarbij het deel tussen Oude Gracht en Schipperswijk werd beplant met Hollandse lindes en het deel tussen Schipperswijk en Kolonievaart met zomereiken. Ook de eiken aan de overzijde van de vaart, thans langs de Laan van Weldadigheid, zijn eveneens uit de periode ca. 1880-1900. Aan deze zijde ontbrak de bomenrij reeds in begin van de 20e eeuw tussen de Schipperswijk en de bakkerij.

Oude Gracht

De Oude Gracht is de weg die aan vier zijden rondom het Tweede Gesticht ligt. Op basis van foto's en luchtfoto's blijkt deze gevarieerd beplant, afhankelijk van de aanliggende bestemming: ter hoogte van de dienstwoningen, kazernes en bedrijventerrein was geen wegbeplanting aanwezig, voor de bakkerij stonden bomen en aan de noordoostzijde lag de laan naar het provoosthuis. Langs de gracht stonden geen bomen (deze waren wel op de binnenoever rondom het Tweede Gesticht aanwezig). Alleen aan de westzijde stonden langs de gracht en ter hoogte van het cellengebouw rijen bomen, zoals ook thans nog het geval is (eik en beuk). Aan de noordwestzijde heeft ook laanbeplanting gestaan (vanaf de marechausseekazerne), maar deze is later verdwenen.

Afbeelding 1 van 6

Thans aanwezige lanen naar periode van aanleg.
(Bron ondergrond: Pdok).

Afbeelding 2 van 6

Huidige lanen naar boomsoort.
(Bron ondergrond: Pdok).

Afbeelding 3 van 6

Boomsoorten in lanen - legenda

Afbeelding 4 van 6

Indicatie van hiërarchie in de lanen.
(Bron ondergrond: Pdok).

Afbeelding 5 van 6

Hiërarchie in lanen, legenda

Afbeelding 6 van 6

Weg- en waterstructuren naar periode van aanleg.
(Bron ondergrond: Pdok).

Afbeelding 1 van 8

De Hoofdweg langs de Kolonievvaart, gezien in oostelijke richting (2020).

Afbeelding 2 van 8

De weg langs de Vijfde Wijk, uitkomend op het Tweede Gesticht, ca. 1903. Links de school Leerlust, rechts omhaagde tuinen bij woningen en bomenrij.
(Bron: NA).

Afbeelding 3 van 8

Generaal van den Boschweg in noordelijke en zuidelijke richting gezien (2020).

Afbeelding 4 van 8

Tekening, 1948. Aan de Generaal van den Boschweg langs de Vijfde wijk is duidelijk sprake van een eenzijdige bomenrij. De 'Kerkweg' (thans Pastoor Smitslaan) kent wel een laanbeplanting aan weerszijden.
(Bron: NA, tek.nr. 1070.1).

Afbeelding 5 van 8

De Generaal van den Boschweg met eiken voor een haag, zuidelijk deel (2020).

Afbeelding 6 van 8

Generaal van den Boschweg in noordelijke en zuidelijke richting gezien (2020).

Afbeelding 7 van 8

Pastoor Smitslaan ter hoogte van de Van den Boschhoeve, gezien in oostelijke richting (2020).

Afbeelding 8 van 8

Zicht op de Oude Gracht, ten noorden van het Tweede Gesticht, ca. 1911. Links beplanting op de binnenoever, rechts een bomenrij langs dienstwoningen Oude Gracht 18-22. In het midden op de achtergrond de Marechausseekazerne. (Bron: NA).

Oude Asserstraat

De Oude Asserstraat vormde tot ca. 1955 de hoofdontsluiting voor Veenhuizen. Via enkele bochten langs het Eerste Gesticht kwam met op de Hoofdweg langs de Kolonievvaart. Het zuidoostelijke tracé ligt langs een vaart, zodat deze (in verband met jagen van de schepen) alleen aan de oostzijde is beplant. Het tracédeel recht voor de entree tot het Nieuwe Tweede Gesticht dateert van na de sloop van het (oude) Eerste Gesticht en wordt bepaald door de grote bomen en de plantsoenaanleg rondom de dienstwoningen.

Eikenlaan

De Eikenlaan is reeds vroeg als dwarspad aanwezig, zoals blijkt uit de situatiekaart uit 1834. Tussen de Tweede en Vierde wijk ligt aanvankelijk aan de zuidzijde van het pad nog een watergang, tussen de Vierde en Zesde Wijk ontbreekt deze. Op de Veldminuut uit 1852 zijn langs het pad reeds gedeelten als laan getekend, waarbij een gevarieerd beeld op navolgende kaarten en afbeeldingen aanwezig blijft. Zo ook op de luchtfoto uit 1935: jonge wegbepanting tussen de Eerste en Tweede Wijk, een doorgaande beplanting of houtwal tussen de Tweede en Derde Wijk, ter hoogte van het Sterrenbos alleen wegbepanting aan de noordzijde en ontbreken ervan bij de begraafplaats en Broeninger Erf en een duidelijke laan tussen de Vijfde en Zesde Wijk. Frappant is dat de ene keer de laanbomen direct aan de weg staan, terwijl op andere delen van het tracé de bomen buiten de wegberm staan. Dit is thans het geval ten oosten van het Esserterf, waar naast de weg een greppel ligt en de bomen op de rand van het aanliggende perceel staan. Het oostelijk deel van de Eikenlaan is met de komst van het munitiedepot verdwenen.

Vermoedelijk is langs deze weg altijd sprake geweest van eiken, ook gelet op de naamgeving van de weg. Aan het begin van de 20e eeuw werd de weg overigens nog aangeduid als 'Weg naar het Kerkhof'.

Meidoornlaan

In de oorspronkelijke aanleg lag het Tweede Gesticht in het midden van een kruisvorm: de Vijfde Wijk met naastgelegen paden als hoofdas en twee veldpaden dwars daarop. Uit het oostelijke veldpad richting hoeves Het Groninger Erf (nr. 4) en Nieuwe Campinger Erf (nr. 7) is de Meidoornlaan ontstaan. Het westelijke veldpad is later opgeheven en vervangen door de zuidelijker gelegen Haulerweg. Als veldpad kende de Meidoornlaan in eerste instantie geen beplanting. In het midden van de 19e eeuw kreeg het tracé tussen de Vierde en Vijfde Wijk (het verbindingspad tussen het Groninger Erf en Nieuwe Campinger Erf met karakteristieke verspringing) aan weerszijden wegbepanting, waarschijnlijk in de vorm van houtwallen.

Doordat de veldpaden van erf tot erf liepen en achter de bebouwing lagen, was aanvankelijk geen sprake van een doorgaande weg. Dit veranderde pas toen aan het eind van de 19e eeuw de boerderijen werden vervangen en het erf niet op de kop van het veldpad maar ernaast werd geëxposeerd. Daarna kreeg de Meidoornlaan de vorm van doorgaande weg en was een doorgaande wegbepanting mogelijk.

Op de luchtfoto uit 1935 is tussen Eerste en Vierde Wijk een doorgaande wegbepanting aanwezig, aan kroonvang te zien van verschillende leeftijd. Bij de bouw van Esserheem werd hier wegbepanting aangebracht (vermoedelijk eiken), terwijl de luchtfoto ook ter hoogte van de dienstwoningen laanbeplanting weergeeft. Ten oosten van de woningen ontbreekt wegbepanting. Op foto's uit de jaren 90 is reeds sprake van oudere meidoorn-bomen als wegbepanting.

Afbeelding 1 van 6

De Oude Asserstraat gezien in noordelijke richting, met aan weerszijden dienstwoningen (2020).

Afbeelding 2 van 6

Oude Asserstraat, gezien vanaf de Kolonievvaart, in noordelijke richting (2020).

Afbeelding 3 van 6

Meidoornlaan met meidoorns, ter hoogte van de dienstwoningen, in westelijke richting (2020).

Afbeelding 4 van 6

Meidoornlaan met meidoorns, tussen Kerklaan en Oude Gracht, in westelijke richting (2020).

Afbeelding 5 van 6

De Eikenlaan met oude eiken aan rand van het bosvak, ten oosten van de Esweg, gezien richting westen (2020).

Afbeelding 6 van 6

De Eikenlaan met eiken als laanbeplanting, ten westen van de Oude Norgerweg, gezien richting westen (2020).

Haulerweg

De Haulerweg ontstaat in de eerste helft van de 19e eeuw vanaf de zijde van de bakkerij als ontsluitingspad van het moestuinengebied ten zuidwesten van het Tweede Gesticht. Aan het eind van de 19e eeuw zou dit wegdeel ook beplanting hebben gekend, volgens de topografische kaarten. Vóór 1935 werd deze weg in westelijke richting doorgetrokken tot aan de Zesde Wijk, waarna enkele jaren later ook een brug werd gelegd. In 1935 en later kent deze weg geen wegbeplanting.

Kerklaan

Aan de kruising van de Hoofdweg met de Kerklaan (Vierde Wijk) werden in 1825-1826 twee kerken gevestigd met hun pastorieën, later gevolgd door een school, sportgebouw en in de jaren 70 door de eerste woonwijk en supermarkt. Zo groeide dit cluster geleidelijk uit tot het 'civiele' centrum van Veenhuizen, vrijwel halverwege het Eerste en Tweede Gesticht. De aanleg van de Schipperswijk maakte het mogelijk om de Vierde Wijk tussen Hoofdweg en Kerkhoeve te dempen, hetgeen een brug in de Hoofdweg onnodig maakte. Op het gedempte deel, tegen het perceel van de N.H.-kerk lijkt een nieuwe laan te zijn aangeplant. Het pad op de oostelijke oever van de Vierde Wijk werd als wegtracé in gebruik genomen, waarbij dit plaatselijk wegbeplanting kreeg.

Hospitaallaan

Aanvankelijk zal voor dit deel van de Vijfde Wijk een vergelijkbaar beeld hebben bestaan als ten zuiden van het Tweede Gesticht, bij de Generaal van den Boschweg: aan weerszijden van de watergang een pad met aan de buitenzijde daarvan een bomenrij. Aan het laatste kwart van de 19e eeuw werd de Vijfde Wijk tussen Tweede Gesticht en Eikenlaan gedempt. Op de gedempte loop werd een bomenrij of laan geplant, zoals de topografische kaart uit 1898 aangeeft. Omstreeks 1900 zouden aan de oostzijde van de weg nieuwe laanbomen worden geplant, welke op de bosstatistiekkaart zijn aangeduid als beuk. Volgens de topografische kaarten verdwijnt de dubbele bomenrij aan de westzijde in de jaren 70 van de 20e eeuw. Omstreeks 2010 zou hier een terreinverlaging plaatsvinden (wadi) ter verbeelding van de verdwenen Vijfde Wijk, welke oorspronkelijk tussen deze verlagingen en de huidige weg lag. Ten noorden van de Eikenlaan kent de wegbeplanting meer het karakter van een houtwal of struweel. Binnen het boscomplex van Bergveen is de weg opgenomen in het lanenstelsel.

Afbeelding 1 van 5

De Hospitaallaan met beuken, ten noorden van de Eikenlaan (2020).

Afbeelding 2 van 5

De Hospitaallaan ter hoogte van het hospitaal, bij de kruising met de Eikenlaan en in het bos Bergveen (2020).

Afbeelding 3 van 5

De Haulerweg ten westen van de Ds. Germsweg, met eenzijdige rij beukenbomen aan de noordzijde (2020).

Afbeelding 4 van 5

De Kerklaan, gezien in noordelijke richting, ca. 1920. Links een bomenrij, mogelijk geplant na demping van het zuidelijke deel van de Vierde Wijk, vermoedelijk eik. (Bron: NA).

Afbeelding 5 van 5

De Kerklaan ter hoogte van de school en sporthal (2020).

Bergveenweg

De Bergveenweg is mede interessant als voortzetting van een oude laan vanaf de Veenhuizerdijk naar de boerderij in het oude buurtschap, thans het Pastoorserf. Op de kadastrale minuut is het pad nog niet doorgetrokken naar boerderij De Zeven Matten, maar op de Veldminuut uit 1852 wel, inclusief wegbeplanting. Omstreeks 1900 ligt het verbindingspad in een bosstrook, terwijl op de luchtfoto uit 1935 zowel bos als wegbeplanting zijn verdwenen en ook niet meer zouden terugkomen.

Stoomweg

De Stoomweg is omstreeks 1824-1825 ontstaan als weg langs de zuidelijke gracht van het Derde Gesticht, ten westen van de Jachtweide. Het vormde een verbinding naar de aanliggende moestuinen bij het gesticht, maar vormde geen verdere verbindingsroute. Later kwam boerderij Stoomhoeve aan het pad te liggen. Het pad bleef lange tijd zonder beplanting; pas op de luchtfoto uit 1935 is voor westelijke deel wegbeplanting te onderscheiden.

Limietweg

De paden langs de Eerste, Tweede en Derde Wijk zijn vergelijkbaar en hebben zich toch heel verschillend ontwikkeld. Aanvankelijk kennen alle drie geen wegbeplanting (Veldminuut 1852). In de tweede helft van de 19e eeuw zou telkens het pad op de westoever van de wijk een wegbeplanting krijgen (topografische kaart 1898). Het gaat hier vermoedelijk niet om een integrale, zware wegbeplanting, maar om populieren. Langs de Eerste Wijk zou het westelijke pad worden verbeterd tot de huidige Limietweg, met aan de noordzijde een verbreding van de weg die ten koste zou gaan van de wijk. Beplanting zou in 1935 nog eenzijdig langs het water staan, later juist aan de westzijde van de Limietweg.

Norgerweg

Langs de Tweede Wijk voerde altijd al een verbindingsroute richting Westervelde. Deze volgde oorspronkelijk het pad op de westoever, waar ook de hoeves aan lagen. Met de aanleg van de Tonkensvaart werd deze route na de brug in de Meidoornlaan verlegd naar de oostoever. Tussen Hoofdweg en Meidoornlaan stond in 1935 een eenzijdige beplanting aan de westzijde. Met de demping van de Tweede Wijk tussen Hoofdweg en Meidoornlaan in 1960-1970 ontstond het huidige tracé van de Norgerweg.

Esweg

Langs de Derde Wijk bleef het pad op de westelijke oever het meest van belang en ontwikkelde tot de huidige Esweg. Deze heette naar de 'es': de hoger gelegen voormalige bouwlanden bij 'Het Grootte Camper Erf' waarop begraafplaats en sterrenbos zouden worden gevestigd. In 1935 stond hier de beplanting eenzijdig langs het water, tussen pad en wijk.

Oude Norgerweg

De routes over Norg vormden van oudsher de ontsluiting van het buurtschap Veenhuizen. Totdat de Kolonievvaart werd aangelegd, maar ook nadien vormde de weg vanuit Norg een relevante route over land.

Hoewel de hoofdboort van het Derde Gesticht naar het westen is gekeerd, ontsloten vanaf de Zesde Wijk, bleef de Oude Norgerweg een belangrijke verbinding over land, in ieder geval vanuit het Derde Gesticht naar de andere gestichten en voorzieningen (kerk, begraafplaats, etc.). De weg valt buiten het raster van de ontginning, aangezien deze juist halverwege de Vijfde en Zesde Wijk ligt en hier elders niet meer dan een veldpad ligt. Op het kadastrale minuutplan is enkel het tracé tussen De Jachtweide en de Eikenlaan aanwezig. Met de aanleg van de Stoomwijk werd hierlangs aan weerszijden een pad gelegd in het verlengde van de Oude Norgerweg, maar dit is geen belangrijk verbindingspad geworden. Naar het noorden buigt de weg af langs 'Over de Aa' om na een scherpe bocht aan te sluiten op het oude tracé van de weg dat bij de Veenhuizerbrug de Slokkert passeert.

De weg kent aanvankelijk geen beplanting (Veldminuut 1852). Met de bebossing van 'Over de Aa' (Bergveen) in de tweede helft van de 19e eeuw werd de weg opgenomen in het lanenstelsel en is tot aan de bebouwing bij het Derde Gesticht voorzien van laanbeplanting. Op de luchtfoto uit 1935 is de weg weer grotendeels zonder beplanting.

Afbeelding 1 van 7

Limietweg (2020).

Afbeelding 2 van 7

Kadastrale veldwerkkarta van de omgevingen van hoeves 2 en 3 aan de Eerste Wijk, dienstjaar 1885. (Bron: Kadaster; VW.NOR00.L102.0.1).

Afbeelding 3 van 7

Norgerweg (2020).

Afbeelding 4 van 7

Bocht in de Oude Norgerweg, aan het noordeinde van het bos Bergveen (2020).

Afbeelding 5 van 7

Eiken aan het noordeinde van de Esweg (2020).

Afbeelding 6 van 7

De Oude Norgerweg als beukenlaan, ten noorden van het vml. Derde Gesticht (2020).

Afbeelding 7 van 7

De Esweg ter hoogte van de kruising met de Meidoornlaan in noordelijke richting gezien (2020).

Buitenruimten

Eerste Gesticht

Bij de sloop van het Eerste Gesticht en de nieuwbouw van het latere Norgerhaven werden de bomen van de binnenplaats en rondom de gracht ten dele behouden. Hieruit blijkt dat ter plekke van het (oude) Eerste Gesticht aan de buitenrand langs de Koloniewaart eiken stonden, die omstreeks 1900 een doorsnede hadden van ca. 30 à 40 cm. Aan de westzijde stonden lindes, aan de zuidzijde iepen en aan de oostzijde populieren. Ook langs de 'Grintweg naar Veenhuizen II' stonden omstreeks 1900 aan weerszijden eiken, tot waar de Koloniewaart langs de Hoofdweg lag. Op het binnenterrein van het Eerste Gesticht stond een afwisseling van eik (20 à 35cm), iep (20 à 50cm) en linde (20 à 55cm). Aan de rand stonden enkele paardenkastanjes (20 à 40cm). Ertussen waren beuken aanwezig, die gezien de maat (10 à 20cm) waarschijnlijk later tussen de eiken, lindes en iepen waren geplant (inboet).

Tweede Gesticht

Vermoedelijk was de binnenplaats van het Tweede Gesticht in de 19e eeuw eveneens ingericht met bomen, net zoals het Eerste Gesticht.

De binnenplaats van het Tweede Gesticht kreeg aan het begin van de 20e eeuw een inrichting als plantsoen, bestaande uit een grasveld met een middenpad, aan weerszijden daarvan een ovaal heesterperk, drie boomgroepen en op de hoeken een driehoekig heesterperk. Op de binnenoever van de gracht bleef een bomenrij aanwezig, behalve aan de westzijde waar een gebouw lag.

In de jaren 60 was dit deels gewijzigd in een werkruimte en moestuinen, terwijl het zuidwestelijke deel versoberde tot grasveld met de drie boomgroepen. Thans zijn deze drie bomengroepen nog herkenbaar in de locatie van beplanting in de binnentuin van het museum.

De binnenplaats van het huidige Gevangenis­museum is in 2004-2006 ontworpen door buro Lubbers en uitgevoerd in opdracht van Rijksgebouwendienst.

Derde Gesticht, Bergveen

Van het Derde Gesticht is een fraaie prent gemaakt, kort na de realisatie van gebouw en binnentuin. Verder zal de inrichting weinig hebben afgeweken van de andere twee gestichten. Van de beplanting van het thans afgebroken gesticht zelf is ter plekke vrijwel niets behouden. Aan de westzijde is het voormalige toegangspad herkenbaar aan een rij oude eiken. Langs de noord- en oostzijde staan nog bomenrijen die op de buiten­oever van de gracht stonden.

Afbeelding 1 van 4

Vogelvluchtfoto van Veenhuizen 2, gezien vanuit het oosten, ca. 1965. (Bron: NGM, VG0801005, KLM Aerocarto).

Afbeelding 2 van 4

De Oude Asserstraat bij het Eerste Gesticht, ca. 1900. Links een rij oude bomen (wsl. eik of beuk), rechts relatief jonge aanplant van naaldhout. Rechts het werkgesticht uit 1885-1890. (Bron: NA).

Afbeelding 3 van 4

'Afbeelding van een Gesticht voor kinderen te Veenhuizen', door H.v. Geelen, ca. 1825-1828. De afbeelding geeft het beeld van een frivool ingerichte binnentuin met gazon, slingerend padenpatroon en (nog) kleine bomen en heesters. Het is de vraag of de tuin werkelijk zo gedetailleerd en sierlijk is geweest. Anderzijds meldden toenmalige bezoekers de aanwezigheid van een 'Engelsche tuin' en is bekend dat er bomen op de binnenplaats stonden, zodat van enige aanleg sprake zal zijn geweest. (Bron: Universiteitsbibliotheek Leiden).

Afbeelding 4 van 4

Situatietekening Tweede Gesticht, door W.C. Metzelaar, 1904. Op de tekening is een dubbele bomenrij tussen de gracht en de buitenruimte rondom het gebouw aangegeven. Op de binnenplaats, met stervormig padenpatroon, is geen beplanting getekend. (Bron: NA, tek.nr. 1042).

Norgerhaven

De binnenplaats van het nieuw gebouwde gesticht werd ingericht als plein met kruisvormig padenstelsel en vier afgeronde, omhaagde gazonvlakken. Hierin werden zeven rijen van elf à twaalf bomen in driehoeksverband geplant, vermoedelijk met name eiken. Na enkele jaren werd hierin gedund, waardoor in de jaren 60 twee volledige rijen van ca. zes bomen aanwezig waren.

Bij de uitbreiding en herinrichting van Norgerhaven omstreeks 1994 was landschapsarchitect Harm Veenenbos betrokken bij het ontwerp van de buitenruimte. In de noordwesthoek werd een bos aangeplant met een slingerend hardlooppad. Rondom de sportvelden kwam een boomweide met lukraak 'verstrooide' boomlocaties. De oude bomen op de binnenplaats van Norgerhaven werden behouden. De inrichting van de binnenplaats in vier vakken met bomenrijen is thans nog herkenbaar.

Esserheem

Ook deze binnenplaats werd ingericht als plein met kruisvormig padenstelsel en vier omhaagde gazonvlakken. Hierin werden vijf rijen van negen bomen in vierkantverband geplant, mogelijk in een mengsel van eik, beuk, es en paardenkastanje. Na enkele jaren werd hierin gedund, waardoor in de jaren 60 drie volledige rijen van vier à vijf bomen aanwezig waren.

Anders dan bij Norgerhaven was het gebied buiten de omgrachting van Esserheem ingericht als plantsoen, zoals goed te zien is op de luchtfoto uit 1935. Op de binnenoever van de gracht stond reeds een bomenrij, bestaande uit verschillende boomsoorten. Op de westelijke buitenoever, tot aan de oudere laan naar het Leprozenhuis, was een park met een dichte, gemengde beplanting aanwezig. Aan de noordzijde lag een meer open strook met enkele bomen en heesters waardoor een gebogen pad slingerde, aan de noordzijde begrensd door een laan die aan de westzijde uitkwam bij het Hospitaalcomplex. En op de oostelijke buitenoever eerst een laan en daarnaast een strook met afgeronde bosvakken. De noordelijke plantsoenstrook verdween met de verlegging van de gracht in de jaren 60 en de oostelijke strook is in die tijd uitgegroeid tot gemengd bos.

Afbeelding 1 van 2

Situatietekening van het Nieuwe Veenhuizen I, door W.C. Metzelaar, 1906. Deze inrichting verschilt in detail van het ca. 5 jaar eerder gerealiseerde Veenhuizen II (Esserheem): de hoofdopzet met vierdeling en boomvelden is gelijk, maar er werd waarschijnlijk uitsluitend eik aangeplant, in driehoeksverband. Op de hoeken staan bankjes en elk veld is omhaagd. (Bron: NA, tek.nr. 1017).

Afbeelding 2 van 2

Situatietekening van het nieuwe werkgesticht met de dienstwoningen aan Plantsoenstraat en Oude Asserstraat, door W.C. Metzelaar, 1907. Het valt op dat de dienstwoningen en omgeving niet zuiver orthogonaal of symmetrisch zijn, maar net verschoven en telkens net anders is. (Bron: NA, tek.nr. 1019).

N.H.-kerk

Bij de in 1825-1826 gebouwde koepelkerk ligt tussen de kerk en de Hoofdweg een eikenlaan, die gelijktijdig zou zijn aangeplant. Aan het begin van de laan, aan de zijde van de kerk, staat aan weerszijden een Hollandse linde. Ten oosten van de laan staan eiken en beuken uit de periode ca. 1890-1920, alsmede groepen rododendrons en rijen paardenkastanjes uit ca. 1960.

De eerste jaren na 1825 lag bij elke kerk een eigen kerkhof, daarna werd centraal begraven op de begraafplaats aan de Eikenlaan. De zuidelijke helft van deze begraafplaats werd later beplant met bos en werd onderdeel van het 'Domineesbosje'; de noordelijke helft van de begraafplaats lag ter plekke van de huidige parkeerplaats bij de sporthal.

Synagoge

Het gebouw aan Hoofdweg 120 werd in 1839 gebouwd als synagoge met woning. Omstreeks 1893 werd het pand verbouwd tot kantoor van de hoofddirectie. Het toegangspad lag aan de noordwestzijde, als eikenlaantje langs een sierlijk ingerichte voortuin. Het toegangspad zou later voor het gebouw worden doorgetrokken, zodat het nog aanwezige gebogen toegangspad ontstond. In de huidige tuin is nog een rhododendrongroep aanwezig en langs de voorgevel is aan het einde van de 20e eeuw een rij leilinden aangebracht.

Achter het gebouw lag een kleine nutstuin, die later grotendeels bebost werd en daarmee aansloot op het Domineesbosje.

R.K.-kerk en pastorie

Het kerkhof bij de R.K.-kerk werd eveneens beplant met bos, welk thans nog achter de school aanwezig is. Ten zuiden van de kerk lag een moestuin.

Een nieuwe R.K.-kerk werd gebouwd (ca. 1891-1893) ter plekke van de moestuin en daarachter strekte zich een perceel met boomgaard, moestuin en bos. Dit bos was mogelijk ingericht als parkbos en werd aangeduid als 'Pastoorsbosje'. Tussen de oude en de nieuwe kerk bleef een ruimte gespaard, waar later een nieuwe pastorie werd gebouwd (ca. 1906-1907), met ruime voortuin voorzien van een bruine beuk. De oude kerk met aangebouwde pastorie werd verbouwd tot cellingebouw en later tot school 'met de bijbel'.

Afbeelding 1 van 4

N.H.-kerk vanuit het oosten gezien (2020).

Afbeelding 2 van 4

Foto van de eikenlaan voor de N.H.-kerk, 1933. Links opgaande beplanting in de rand van de tuin bij het Verenigingsgebouw.

(Bron: Geheugen van Nederland; Coll. Spaarnestad, SFA022819867).

Afbeelding 3 van 4

Situatietekening Kerklaan 2 - 10 met 'hulpcellen', pastorie, R.K.-kerk en woningen (2, 1), Hoofdweg 108-112 met pastorie (Zegenrijk) en NH-kerk, 1913.

(Bron: NA, tek.nr. 1083).

Afbeelding 4 van 4

Situatietekening Kerklaan 2 - 10 met 'hulpcellen', pastorie, R.K.-kerk en woningen (2, 1), Hoofdweg 108-112 met pastorie (Zegenrijk) en NH-kerk, 1913.

(Bron: NA, tek.nr. 1083).

Hospitaalcomplex

De gebouwen van het omstreeks 1893 gebouwde hospitaalcomplex waren omringd door sieraanleg, zowel de woningen als de hospitaalgebouwen. Vermoedelijk behoorde deze aanleg tot de 'vaste entourage' van bebouwing en diende deze niet als (openbaar) wandelplantsoen. Het betreft wel één van de grootste, aaneengesloten tuinencomplexen in Veenhuizen. De sjabloonmatige landschapsstijl is frappant, maar kwam in die tijd vaker voor. Er is sprake van een soort sjabloonmatige landschapsstijl, deels symmetrisch en reagerend op de gevelvorm. Zo zijn de tuinen veelal symmetrisch ten opzichte van de gevel, reageert de vormgeving van de tuin op een uitbouw of is er sprake van een diagonale richting in de tuin vanuit de hoeken of zijgevels van een gebouw. Het totale complex kent meerdere deeltuinen (per gebouw), zodat de buitenruimte niet als geheel lijkt te zijn ontworpen.

In de tuin tussen de gebouwen is nu nog oudere beplanting aanwezig, zoals een linde, vleugelhoot, Amerikaanse eik en sierheestergroep. Rondom de gebouwen staan nog enkele oudere naaldbomen en coniferen, aan de zuidkant staat een rij paardenkastanjes. De ijskoepel ligt onder het schaduwgevende bladerdek van beuken.

Verenigingsgebouw

Het Verenigingsgebouw kwam in 1920-1922 relatief achter op het perceel, waardoor er een ruime voortuin aanwezig was. Deze werd doorsneden door een recht toegangspad tussen Hoofdweg en Verenigingsgebouw, waar omheen een strak afgezet gazon lag met losse boombeplanting. Waarschijnlijk lag op dit perceel vóór 1920 een als pastorie gebouwde woning, met een rechtstreekse verbinding naar de N.H.-kerk. Enkele bomen uit deze pastoretuin werden behouden, zoals de twee voor het gebouw.

Directiehotel

De tuin bij het in 1901 als 'villa' gebouwde hotel kreeg eveneens een representatief aanzien. Vergelijking van de tekening met foto's maakt duidelijk dat de tuin inderdaad min of meer de aanleg heeft gekend zoals Metzelaar deze opnam in de situatietekening.

Er staan thans onder meer drie Hollandse lindes, een beuk en een tulpenboom uit de bouwperiode. De tuin is enige jaren terug door Rijksgebouwendienst hersteld.

Afbeelding 1 van 2

Situatietekening van het hospitaalcomplex en naastgelegen dienstwoningen (Hospitaallaan 6 - 30), door W.C.Metzelaar, 1904, bijgewerkt 1909. Het geheel omgrachte complex bestaat uit drie (deels geschakelde) woningen en apotheek, met eigen (voor)tuinen. De dienstwoningen aan de linker zijde hebben een relatief eenvoudige tuininrichting, met grote moestuinen erachter. (Bron: NA, tek.nr. 1077).

Afbeelding 2 van 2

Situatieschets van het verenigingsgebouw aan de Hoofdweg 116, ongedateerd, waarschijnlijk na de nieuwbouw naar ontwerp van architect S. Wijn in 1920-1922. Bij de bomen staan soorten vermeld: aan het begin van het toegangspad (onder): 2 dennen, daarachter op iets grotere afstand van het pad 2 beuken en nabij het pad een eik, voor het gebouw links een acacia en rechts een linde. Op het gazon rechts een groep van 3 dennen en een vrijstaande den, links een strook met eik, den en beuk en links van het gebouw enkele iepen. In de rand rechts van het gebouw staan aan weerszijden van de poort naar de NH-kerk een rij van resp. 2 en 3 beuken en haaks daarop een rij van 5 eiken. Aan de oostzijde langs de grens 'eikenhakhout' en langs de gehele voorzijde een heg. Tegen de voorgevel, aan weerszijden van het ingangsportaal een 'gazon met bloemenperkje'. (Bron: NA, tek.nr. 1060).

Conclusie

Rationele hoofdstructuur

Het landschap van Veenhuizen dankt haar huidige aanzien in grote mate aan de Maatschappij van Weldadigheid: de hoofdopzet zoals deze omstreeks 1825 werd aangelegd is thans nog bepalend voor concentraties, oriëntaties en routes. De Kolonievvaart, het ritme van wijken en wegen, de routing tussen de drie gestichten, en het contrast met de bos- en natuurgebieden ten zuiden van de Kolonievvaart en het beekdal van de Slokkert zijn bepalend voor de hoofdstructuur van het gebied.

Anderzijds moet worden bedacht dat Veenhuizen niet vanuit één totaalconcept is ontstaan, maar getuigt van verschillende aanpassingen aan maatschappelijke of (justitieel) bedrijfsmatige tendenzen. Hierbij speelt ook het aanvankelijke 'experiment' van de heideontginning een rol, waarbij het opzetten van de kolonie niet automatisch succesverzekerd was. Voor de vormgeving van de ontginning werd voortgebouwd op de technieken die in Nederland al eeuwen effectief waren toegepast om veengebieden, polders of droogmakerijen in te richten, gebaseerd op aanleg van een rationeel systeem van waterlopen en kavelgrenzen. De ontginning en situering van gestichtsgebouwen en hoeves is ook minder systematisch dan men bij een conceptmatige aanleg zou verwachten. Uit het hergebruik van bestaande boerderijen uit het buurtschap en de uiteenlopende situering van boerderijen spreekt een pragmatische omgang, (mede) bepaald door een centrale ligging ten opzichte van de te bewerken gronden en de loopafstand tot de gestichten. Dit mag ook blijken uit de drie volkomen verschillende posities van de gestichten: de situering van het Eerste Gesticht aan de rand, terwijl het Tweede juist centraal is gelegen in de westelijke helft, en het Derde te midden van het resterende deel op de hogere gronden van het oude buurtschap. Verondersteld kan worden dat in de begindagen reeds visies kort na elkaar werden aangepast aan veranderende inzichten. Zo is ook voor te stellen dat oorspronkelijk de gedachte was om het hele eigendom te gaan ontginnen, waarbij de Kolonievvaart het gebied in tweeën deelde en het cluster van kerken - mogelijk gezien als toekomstig centrum - in het midden werd gepositioneerd. Uit de percelering in 1832 blijkt een verschil in kavelgrootte tussen het westelijke en oostelijke helft, voortkomend uit een andere grondslag of het verkregen inzicht dat een betere ontwatering nodig was. Anderzijds blijkt dat het gebrekkige succes van de landbouwopbrengsten in de kolonie te wijten was aan het negeren van bodemkundige verschillen of gebrek aan kennis over de relatie tussen gewas en aard van het terrein. Ook het mislukken van aanplant van bepaalde boomsoorten in de beginjaren, onder meer voor houtwallen, geeft de proefondervindelijke werkwijze en het experimentele karakter aan. Dit past ook in de periode van de eerste helft van de 19e eeuw, toen landbouwkundige kennis nog in de kinderschoenen stond en op verschillende plekken proefondervindelijk werd gepioneerd met ontginning van schrale zandgronden.

Een ander aspect dat niet onbenoemd mag blijven, zijn machts- en gezagsverhoudingen in het systeem van de Maatschappij van Weldadigheid en het latere justitiële apparaat. Dit kwam tot uiting in de hiërarchie van de drie centrale gestichten en - van een lager niveau - de omliggende hoeves. En in de hiërarchische toepassing van het in 1884 geïntroduceerde typensysteem voor de verschillende dienstwoningen, ook tot uiting komend in de tuin bijvoorbeeld door de plaatsing van een bruine beuk.

Transformatie van het landschap

Zoals gebruikelijk in een ontwikkelingsgeschiedenis van 200 jaar is het landschap van Veenhuizen sterk gewijzigd. Elke fase heeft een nadrukkelijk stempel gedrukt: de ontginning tot kolonie (ca. 1823-1826), de bebouwing omstreeks de overdracht aan het Rijk (ca. 1858-1872) en de bouw golf van dienstwoningen en

nieuwe gestichtsgebouwen (ca. 1885-1913). Was aan het begin van de 19e eeuw nog sprake van een vrijwel leeg gebied met ruimtelijk geïsoleerde erven, groeide dit in een eeuw uit tot een geometrisch ingedeeld productielandschap met bossen, lanen en bebouwingskernen.

Een belangrijke wijziging is de aanplant van bos in de tweede helft van de 19e eeuw. De omzetting van agrarische gronden in bos is in functioneel opzicht een relatief kleine stap: in plaats van voedselgewas wordt hout geproduceerd, dat - net zoals landbouwgewassen - een zekere mate van bewerking en beheer vergde. Ruimtelijk en landschappelijk had de omzetting in bos grote gevolgen, aangezien de openheid afnam. Het groeien van erfbeplanting, houtwallen en wegbeplanting droeg ook bij aan verdere verdichting van het landschap. Daarentegen bevonden de grootste oppervlakten bos zich juist aan de randen van het gebied.

Een andere belangrijke omslag lag in de wijze van transport: was de aanvankelijke inrichting met vaarten geënt op transport over water, werd in de loop van de tijd het wegverkeer steeds belangrijker, tot in de 20e eeuw het vervoer over land het volledig overneemt. Ook de afnemende autarkie speelt hierbij een rol.

Opmerkelijk is wellicht dat de landschappelijke hoofdstructuur ten tijde van W.C. Metzelaars betrokkenheid werd gerespecteerd, terwijl ook gekozen had kunnen worden voor de bouw op nieuwe locaties. Zo werd vastgehouden aan de locaties van de hoeves en werden woningen langs bestaande hoofdwegen gepositioneerd. De nieuwe gestichten (Norgerhaven en Esserheem) werden nabij de oude gebouwd, omdat het nieuwe gebouw als woongesticht en het oude als werkgesticht ging fungeren. Ook bleven het Eerste en Tweede Gesticht min of meer gelijkwaardig, zonder dat één van de twee instellingen (in hiërarchie) de boventoon ging voeren. De rechtlijnige structuur van de wijken met aanliggende wegen bleven de gebiedsdragers waar bebouwing en beplanting zich op aansloot.

Afbeelding 1 van 6

Landschapsopbouw ca. 1820

Afbeelding 2 van 6

Landschapsopbouw ca. 1830

Afbeelding 3 van 6

Landschapsopbouw ca. 1900

Afbeelding 4 van 6

Landschapsopbouw ca. 1950

Afbeelding 5 van 6

Landschapsopbouw ca. 2015

Afbeelding 6 van 6

Legenda

Wegbeplanting

De wijze waarop wegbeplanting is aangebracht, veelal in de vorm van laanbomen aan weerszijden of een bomenrij aan één zijde, lijkt niet consequent of vanuit een totaalvisie planmatig te zijn gebeurd. Dit blijkt uit de variatie die elk wegtracé kent in breedte van het wegprofiel (afstand tussen de bomen), periode van aanplant en lengte van doorgaande beplanting: reeds de 19e eeuw en begin van de 20e eeuw geven een gefragmenteerd beeld. De aanwezigheid van wegbeplanting is plaatselijk wel structureel: dat deel van de wegen dat beplant is, is in alle perioden beplant. Dat zal ook samenhangen met de functie van wegbeplanting, waarbij te denken is aan schaduw en beschutting voor de wandelende verpleegden, geleiding van vee en houtopbrengst.

Wegverharding

De wegen in Veenhuizen zullen aanvankelijk met name zijn gebruikt door voetgangers en vee, en een enkele kar of koets. De wegen waren aanvankelijk allemaal onverhard en vrijwel van gelijke breedte. Aparte voetpaden of trottoirs ontbreken van origine. In de jaren vóór 1900 zouden weggedeelten worden verbeterd tot grindweg, zoals de Hoofdweg, Generaal van den Bosweg, Oude Gracht en Hospitaallaan. Delen van de Oude Asserstraat zijn dan al van straatklinkers voorzien, zoals op te maken is uit de aanduiding 'straatweg naar Assen'. Ook het pad ten zuidwesten van het Tweede Gesticht, langs de school Leerlust, zou al vroeg een bestrating hebben gekregen, tot aan de verplaatste schaapskooi. Aan het begin van de 20e eeuw zouden ook de route vanaf de Hospitaallaan naar het Derde Gesticht, het westelijk deel van de Meidoornlaan, zuidelijk deel van de Kerklaan, de Norgerweg en zuidelijk deel van de Limietweg worden verbeterd tot grindweg, omstreeks 1930-1940 gevolgd door het resterende deel van de Kerklaan tot aan de begraafplaats, het zuidelijk deel van de Esweg en de ontsluiting van het Houtjesplein. In de jaren 50 werden de Haulerweg, westelijk deel van de Eikenlaan, noordelijk deel van de Hospitaallaan en delen van de Esweg en Limietweg verbeterd. De Ds. Germsweg volgde in de jaren 70-80. Overige delen bleven tot op dit moment onverhard (zandpad): noordelijk deel Oude Norgerweg, noordelijk deel Hospitaallaan, delen van de Eikenlaan en Meidoornlaan en noordelijk deel van de Esweg.

Tuin stijl

Met name uit de overgeleverde tekeningen van W.C. Metzelaar is bekend welke tuinen werden aangelegd, van andere perioden zijn vrijwel geen details bekend. De tekeningen betreffen hoofdzakelijk situatietekeningen, waarmee mag worden aangenomen dat de tuinen werkelijk zo eruit hebben gezien. Fotografisch bewijs hiervoor is mager, ook omdat de tuin op foto's vrijwel altijd schuil gaat achter een haag. De signering van de situatietekeningen door W.C. Metzelaar geeft geen zekerheid dat hij ook de ontwerper is geweest, maar vooralsnog wijst dit er wel op dat hij ook de tuin in zijn ontwerp betrok. Daarbij hanteerde hij een sjabloonmatige landschapsstijl met - zo op het oog uit de tekeningen blijkende - groot detailniveau en hoge dichtheid. Deze meer traditionele stijl sluit aan bij de door hem gehanteerde architectuurstijl, die in het begin van de 20e eeuw reeds ouderwets aandeed. De tuinstijl komt in die periode vaker voor, hoewel ook andere stijlen in zwang zijn, zoals de architectonische tuinstijl (vanaf ca. 1906). Een karakteristiek element dat nog thans nog herkenbaar aanwezig is, zijn de hagen die de (voor)tuinen van de openbare ruimte of de burenscheiden. Ligusterhagen waren tot in de jaren 80 nog sterk vertegenwoordigd, terwijl sporadisch ook hagen van beuk of meidoorn voorkwamen.

De verzorgdheid en representativiteit van de tuinen zal met name voor de onderlinge, interne sociale structuur een rol hebben gespeeld: er kwam immers weinig tot geen bezoek van buiten in Veenhuizen. De bruine beuk in de voortuin weerspiegelde de functie van de bewoner voor de interne organisatie. De verzorgdheid en gedetailleerdheid van de tuinen, zoals deze uit de situatietekeningen spreekt, zal hebben gepast bij het toenmalige bekommernis om goede huisvesting van werknemers en de inclusiviteit

van de tuin in het ontworpen totaalpakket van deze huisvesting: elke werknemer had recht op een goed verzorgd en solide huis mét tuin. Zelfs het onderhoud van de tuin was geïnstitutionaliseerd en werd verzorgd door de 'verpleegden'.

In de voorafgaande periode van de Maatschappij van Weldadigheid was uitsluitend sprake van tuinen op de binnenplaatsen van de gestichten. Deze lijken aanvankelijk een aanleg te hebben gekend met invloeden van de landschapstijl, die geleidelijk vereenvoudigd werd tot bomenplein met functionele looproutes.

In de periode na de bouw golf onder Metzelaar zullen de nieuw gebouwde dienstwoningen eveneens van een tuin zijn voorzien, passend bij de toenmalige ontwerprant. Hierover is nog weinig informatie voor handen. De tuinen lijken in ieder geval soberder. Foto's uit de jaren 80 geven een beeld van tuinen in eenvoudige opzet met grotendeels gazon, afgezet met hagen, smalle bloemborders en bielzen, soms met rotstuintjes, en voorzien van lage boompjes, coniferen en heesters. Te verwachten is dat de individuele smaak van de bewoner in die tijd en de nieuwe tuintrends een stempel drukten op de tuininrichting.

Boomsoorten

Aanvankelijk was het gebruik van verschillende boomsoorten sterk afhankelijk van de bodemgesteldheid. Toen de ontwatering geleidelijk verbeterde zullen ook de mogelijkheden voor bosbouw en meer diversiteit in boomsoorten zijn toegenomen. Uit de historische gegevens en de huidige samenstelling blijkt dat er wel sprake was van enige diversiteit in aanplant, zoals eik, linde, beuk, iep en paardenkastanje, maar dat er geen uitzonderlijke dendrologische diversiteit is geweest.

Wel was in tuinen en parken sprake van een grotere afwisseling van loof- en naaldhout. Naaldhout of coniferen werden met name in de plantsoenen en tuinen toegepast, mede vanuit het decoratieve en wintergroene aspect. In een enkele tuin of (voormalig) park wordt soms een meer exotische boomsoort aangetroffen zoals een gleditsia of tulpenboom, Amerikaanse eik of tamme kastanje. Ook valt op sommige plaatsen de aanwezigheid van rhododendron op, evenals het veelvuldig voorkomen van paardenkastanje. De oudere erfbeplanting en wegbeplanting bestaat vrijwel uitsluitend uit eik, met daartussen een enkele beuk. Met name de beplanting van de Meidoornlaan ter hoogte van de bebouwing met meidoornbomen vormt een uitzondering in het gebied.

Vast onderdeel

Uit bovenstaande kan in ieder geval geconcludeerd worden dat beplanting altijd deel heeft uitgemaakt van de omgeving van Veenhuizen:

- als erf- en kampbeplanting in het buurtschap Veenhuizen;
- als functionele structuren in het landschap en aankleding van de gestichtsgebouwen, ten tijde van de Maatschappij van Weldadigheid;
- in de vorm van productiebos, na 1859;
- in de tuinen en parken, als bijdrage aan de kwaliteit van de woon- en leefomgeving, omstreeks 1880-1920.

Een combinatie van met name de laatste drie vormen de basis van het huidige landschap van Veenhuizen: van begeleidende beplanting van de orthogonale wegenstructuur tot de haagjes als afscheiding van de tuinen bij dienstwoningen. Daarbij kenden gebouwen in Veenhuizen vrijwel altijd een vaste positie, waarbij sprake was van een duidelijke afscheiding van de 'openbare' weg (greppel of haag), een groenstrook of voortuin, het in de breedte midden op de kavel gesitueerde bouwvolume en

daarachter eerst een siertuin en vervolgens een ruime moestuin.

Karakter

Dat een heel landschap en nederzetting eigendom is van één instantie - eerst de Maatschappij van Weldadigheid, later het Rijk - heeft geleid tot een bijzonder uitzonderlijke situatie. Hierdoor kon bijvoorbeeld één bouwmeester, W.C. Metzelaar, een nadrukkelijk stempel drukken. Ook kon een soort 'ideaal' woonklimaat voor de werknemers worden gecreëerd, waarbij voldoende mankracht beschikbaar was voor onderhoud van tuin en plantsoen. Bij dit woonklimaat behoorde een min of meer luxe dienstwoning, passend bij de rangen en standen, compleet met siertuin en moestuin.

Daarbij speelde vanaf het begin de zelfvoorzienendheid een rol: aanvoerroutes van buiten waren niet alleen lang in tijd maar ook duur in kosten, zodat het in veel gevallen het meest voordelig was om het zelf te kunnen verzorgen. Dit gold onder meer voor de voedselvoorziening (groenten, vee, maalderij en bakkerij), houtproductie (timmerfabriek, gereedschap, meubelmakerij, wagenmakerij, smederij en kopergietery) en textielarbeid (stofferderij, kleermakers, schoenmakers). Daarbij hoorde een eigen moestuin bij elke woning, welke werd onderhouden door een 'verpleegde'. De relatieve zelfredzaamheid had ook effect op de verschillende voorzieningen die benodigd waren, zoals scholen, kerken, ziekenhuis, begraafplaats, elektriciteitscentrale en verenigingsgebouw.

In de jaren 90 van de 20e eeuw is het conceptmatige predikaat 'landgoed' op Veenhuizen gelegd. Dit kwam waarschijnlijk voort uit de monumentale uitstraling met representatieve gebouwen en lanen, alsmede het ontstaan vanuit één eigenaar en centrale leiding. De historische ontwikkeling wijst juist uit dat er geen sprake was van een totaalplan maar dat onderdelen (zoals lanen en bossen) geleidelijk en gefragmenteerd zijn ontstaan, er geen sprake is van een ruimtelijk centrum met omliggende compositie en er geen doelmatige aanleiding was om te pronken (er kwam amper bezoek).

Kleurenwaaier

De geschiedenis van het groen is divers en lastig in enkele karakteristieke elementen samen te vatten. De ene periode is sober in materiaal, terwijl de andere juist geleid heeft tot architectonische details. Belangrijke constanten zijn in ieder geval:

- de haag als scheidslijn tussen het privéverblijf en de openbare ruimte (ondanks dat de eigenaar dezelfde was, nl. het Rijk), met een verzorgde en eenvormige uitstraling, als onderdeel van het standaard- of totaalontwerp waarmee een dienstwoning werd opgeleverd, veelal een geschoren beuk- of ligusterhaag;
- de laan als begeleiding van routes, hetzij eenzijdig bij paden langs het water, hetzij tweezijdig bij bos-, veld- en dwarspaden, veelal met inlandse eik;
- de sierbeplanting in tuinen, met in het bijzonder de bruine beuk en rododendrons bij de woningen van directieleden en notabelen, alsmede (later) ook diverse coniferen.

Naast typerende elementen biedt ook juist de diversiteit een wijds kleurenpalet. Zo kent Veenhuizen een geschiedenis met een breed scala aan tuinen: siertuinen met borders, heestersperken, sier- of parkbomen, coniferen, pergola's, overtuinen, moestuinen, was- en bleekveldjes, plantsoenen, parken en wandelbossen. Ook op gebied van water zijn verschillende aspecten vertegenwoordigd: kanaal, wijk, afwateringskanaal, sloot, gracht, vijver, ven en beek. Behoud en versterking van deze diversiteit maakt Veenhuizen ook in de toekomst een rijk geheel.

Ontwikkelingsrichting

Vanuit voorgenoemde diversiteit kunnen keuzes voor de toekomst complex zijn: welk tijdsbeeld prevaleert, hoe verhoudt die zich met hedendaagse eisen en wensen, kunnen er nog nieuwe zaken worden toegevoegd? Het verleden levert hier geen kant-en-klaar antwoord op, doordat tijdsbeelden elkaar hebben opgevolgd, vervangen of met elkaar zijn verweven. Om toekomstige ontwikkelingen op historisch verantwoorde wijze te laten plaatsvinden zouden de volgende stelregels kunnen worden gebruikt:

1. benut historische informatie en maak een waardenstelling om te zien of er sprake is van een meer of minder historisch relevant element;
2. volg wat aansluit bij de omgeving, zoek samenhang: is een pand gebouwd in de jaren 30 van de 20e eeuw, dan sluit een tuin in dezelfde stijl erbij aan (te denken aan gazons met borders, coniferen, sierheesters);
3. benut informatie van de huidige situatie: vervang oude beplanting bij voorkeur door dezelfde soort, op dezelfde plantlocatie (bijvoorbeeld in een laan of als haag);
4. kijk waar verbanden ontbreken en tracht uitgevallen delen te herstellen, om fragmentatie en verwaarlozing te voorkomen.

Vervolgonderzoek

Voorliggend onderzoek vormt een neerslag van verzamelde en bestudeerde gegevens, zowel primaire (topografische en kadastrale kaarten, plattegronden en bouwtekeningen, luchtfoto's en foto's) en secundaire bronnen (literatuur en (kranten)artikelen). Hierbij moet gewag worden gemaakt van de beperkte openstelling van archiefdiensten in het voorjaar van 2020 in verband met de coronamaatregelen. Daarnaast geldt dat groen-gerelateerde informatie in archieven veelal niet de boventoon voert en het soms 'zoeken naar een speld in een hooiberg' is. Het is voorstelbaar dat archiefonderzoek in de toekomst diverse onderwerpen nader kan aanvullen of bijstellen.

Het zou bijvoorbeeld interessant zijn om meer te weten over hoe de organisatie van tuinonderhoud door verpleegden precies plaatsvond, of er bestellijsten zijn van beplantingen. Daarnaast kunnen verhalen van (oud-)bewoners van Veenhuizen nog diverse aspecten nader detailleren. Er is reeds dankbaar gebruik gemaakt van de informatie van Ronald Bruining, die daarbij zijn vader Jan Bruining en oom Evert Bruining (geboren in resp. 1945 en 1938 te Veenhuizen) raadpleegde, alsmede van oud beheerder van Staatsbosbeheer, dhr. Kor Huiting.

Bronnen

Literatuur

Berg, H., Landschapontwikkeling Veenhuizen, in: Noorderbreedte (1997) 5, p. 34-37.

Blok, Eric, Birgit Lang, Villatuinen in Nederland 1900-1940, RACM/SB4, Amersfoort/Wageningen, 2008.

Boivin, B., in: Woud, A. van der, e.a., Veenhuizen, Een erfenis voor de toekomst, 1994.

Brink, T.M. van den, In het gelid, De Koloniën van Weldadigheid als hiërarchische ordening van gemeenschap en landschap, THOM - Telling History with Original Maps, 8 september 2019.

Burg, J. van den, S. Fischer, 1e fase kleuronderzoek t.b.v. kleurenwaaier exterieurs monumenten Veenhuizen, 16 juli 2018.

Clercq, K. de, M. van den Broek, M.A. van Nieuwpoort, F. Albers, P. De Rynck, De Koloniën van Weldadigheid, Een uitzonderlijk experiment, Stuurgroep Koloniën van Weldadigheid, 2017.

Dorgelo, J.D., De koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid (1818-1859), een landbouwkundig en sociaal-economisch experiment, proefschrift Landbouwhogeschool Wageningen, 1964.

Eilerts de Haan, A.F., De Noord-Nederlandsche Landbouwkoloniën, eene studie over de Maatschappij van Weldadigheid, Amsterdam, 1872.

Faber, J., R. Santema, C.J. van der Peet (red.), Historische documentatie en waardebeoordeling gebouwen, werken, terreinen (2 delen), Rijksgebouwendienst, Bureau Rijksbouwmeester, 1990.

Faber, S., Van dwangkolonie tot vierde gesticht: Veenhuizen rechtshistorisch verkend, in: HistorischGeografisch Tijdschrift, 10 (1992), p. 1014.

Floor, R., J.F. Metzelaar en W.C. Metzelaar, Bouwmeesters voor Justitie, Stichting Bonas/Nederlands Architectuurinstituut, 2009.

Kiel, M., A. van Schepen, Van gevel naar gevel, Architectuurwandeling door Veenhuizen, Gevangenis museum Veenhuizen, 2015.

Kruiger, J.T.B., Veenhuizen: bijzondere wisselwerking tussen architectuur en stedenbouw, in: HistorischGeografisch Tijdschrift, 10 (1992), p. 2431.

Kruiger, J.B.T., in: Woud, A. van der, e.a., Veenhuizen, Een erfenis voor de toekomst, 1994.

Maes, B., De betekenis en ouderdom van de beplanting in de Koloniën van Weldadigheid, Cultuurhistorische en ecologische waardestelling van bomen en heesters in de Koloniën van Nederland en België, Ecologisch Adviesbureau Maes, 2016.

Mensink, J., W. Schackmann, A. Sens, Droom en Weldaad, 200 jaar Maatschappij van Weldadigheid, Stichting Maatschappij van Weldadigheid, 2019.

Manuel, E.B. (red.), K. Volkers, provincie Drenthe, Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van het beschermd dorpsgezicht Veenhuizen gemeente Noordenveld (Drenthe) ex artikel 35 Monumentenwet 1988, RACM, Zeist, 2005.

Molhuysen, P.C., P.J. Blok., Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek, deel 2, 1912.

Osinga-Dubbelboer, E.M., A.T. Voerman, Cultuurhistorisch onderzoek Norgerhaven en Esserheem te Veenhuizen, 26 oktober 2018.

Patijn, W., e.a., Kwaliteitenboek, Belvédère-project Veenhuizen, Kuiper Compagnons, 24 november 2005.

Pelinck, E., Veenhuizen, een buurtschap in het kerspel Norg tot 1825, 1989.

Pelinck, E., Het eerste naaldhout in Drenthe, in: Nederlands Bosbouw Tijdschrift, 53 (1981) 2, p. 62-64.

Pelinck, E., Bos en hout in Drenthe, in: Nederlands Bosbouw Tijdschrift, 1984 p. 63-67.

Rentenaar, Rob, Groeten van Elders; Plaatsnamen en familienamen als spiegel van onze cultuur, Strengholt, Naarden, 1990.

Rinsema, T., Veenhuizen, een 'on-Drents' dorp, in: Ons Waardeel (2011) 1, p. 32-40.

Scheer, D.H. van der, Vlugtige Waarnemingen omtrent de ondernemingen der Maatschappij van Weldadigheid in de noordelijke provinciën van het Koninkrijk der Nederland, Coevorden, 1828.

Schuring, A., De arme dood, Begraafplaats Veenhuizen, een rondleiding, 2015.

Stol, T., Veenhuizen: de ontwikkeling van het landschap tot het begin van de 19e eeuw, in: Historisch Geografisch Tijdschrift, 14 (1996) 1, p. 24-35.

Thissen, P.H.M., De landbouw in de dwangkolonie Veenhuizen in de 19e eeuw, in: Historisch Geografisch Tijdschrift, 10 (1992), p. 1523.

Thissen, P.H.M., Veranderingen in landbouw en landschap te Veenhuizen, 1823-1859, in: Woud, A. van der, e.a., Veenhuizen, Een erfenis voor de toekomst, 1994.

Trip, B. e.a., Wat heeft u hier te zoeken..., Veenhuizen, Fragmenten uit heden en verleden, Nationaal Gevangenis museum, 2013.

Tuijnman, E., Veenhuizen, gevangen door het verleden (?), in: Historisch Geografisch Tijdschrift, 10 (1992), p. 69.

Verweij, M.S., Penitentiaire inrichting 'Veenhuizen' te Norg: oorsprong, verloop en vershiet van achtergronden, idealen en bestemmingen, in: KNOB-bulletin, 3/4 (1992), p. 108-116.

Vroome, H.W. de, Verleden, heden en toekomst, Veenhuizen met het Fochteloërveen, in: Van der Woud e.a., Veenhuizen, Een erfenis voor de toekomst, 1994.

Wolf, J., Lanenplan Veenhuizen 2011-2021, Staatsbosbeheer, Groningen, 2012.

Wolff, A.J., B. Strootman, Landschapsanalyse Koloniën van Weldadigheid, Achtergrond document, Kenniscentrum Landschap Rijksuniversiteit Groningen, Strootman Landschapsarchitecten, 2016.

Woud, A. van der, Het 'landgoed' Veenhuizen, in: Historisch Geografisch Tijdschrift, 10 (1992), p. 15.

Woud, A. van der, J.N.H. Elerie, A.H. Huussen jr., Veenhuizen, Een erfenis voor de toekomst, Regio-project, 1994.

Instanties

- Drents Archief (DA)
- Koninklijke bibliotheek (KB)

- Geheugen van Nederland
- Kadaster, Archiefviewer & Publieke Dienstverlening Op de Kaart (Pdok)
- Nationaal Archief (NA)
- Nationaal Gevangenismuseum (NGM)
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE)
- Universiteitsbibliotheek Leiden

Internet

www.ahn.nl

www.archieven.nl

www.cultureelerfgoed.nl

www.dbnl.org

www.dodenakkers.nl

www.dorpshistorie.nl

www.drentsarchief.nl

www.geheugenvandrenthe.nl

www.geheugenvannederland.nl

www.gemeentenoordenveld.nl

www.kadaster.nl

www.kb.nl

www.kolonienvanweldadigheid.eu

www.pdok.nl

www.provincialemonumentendrenthe.nl

www.schackmann.nl/proefkolonie

www.topotijdreis.nl

www.weldadigoord.nl

Downloads

Bijlagen

Klik hieronder op de titel van een PDF of afbeelding om deze te bekijken/downloaden.

- [201012-rapportage-historisch-groen-veenhuizen-kl.pdf](#)
- [230124-veenhuizen-datering-en-toponiemen-kl.pdf](#)

Colofon

Cultuurhistorisch en tuinhistorisch onderzoek, tekst en opmaak:

SB4 Bureau voor Historische Tuinen, Parken en Landschappen

ir. C.H.P.M. (Kees) van Dam

ir. E.M.J. (Eric) Blok bnt

Costerweg 1-K

6702 AA Wageningen

www.sb4.nl

Projectnummer: 10240

Opdrachtgever: Gemeente Noordenveld, Ontwikkelingsbureau Veenhuizen

Contactpersoon: dhr. J. (Johan) Panman

Versie: definitief, 12 oktober 2020

© 2020, SB4 Bureau voor Historische Tuinen, Parken en Landschappen BV

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar worden gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij op papier of digitaal, zonder voorafgaande toestemming van de opdrachtgever, in overleg met SB4. In geval van publicatie, geheel of gedeeltelijk, van dit als intern rapport bedoelde document, kan het noodzakelijk zijn om auteursrechten, copyright, publicatierechten en/of andere rechten te regelen met SB4 of andere partijen.

De afbeeldingen in dit rapport zijn gemaakt door de auteurs en de kaarten zijn noordwaarts georiënteerd, tenzij anders aangegeven.